

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΑ «ΤΡΑΒΗΓΜΑΤΑ» ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ ΤΟΝ 16ο ΑΙΩΝΑ

Για όσους ασχολούνται με την ιστορία του βιβλίου, το πρόβλημα των «τραβηγμάτων», του αριθμού των αντιτύπων που συγκροτούν την κάθε έκδοση, παραμένει, πάντα, «ο μεγάλος άγνωστος»¹: ή έλλειψη πηγών που θα επέτρεπαν τη συγκρότηση έγκυρων σειρών² δυσκολεύει κάθε απόπειρα συνολικής έποπτείας. Μπορούμε να συλλάβουμε, θεωρητικά, πόσο πολύτιμη θα ήταν, για την κατανόηση του συνόλου των διαδικασιών που άφορούν την παραγωγή και τη διάδοση του βιβλίου, ή πληροφόρησή μας για τὰ τραβήγματα· και είναι περίπου αὐταπόδεικτη ή σημασία τους για μιὰ ποσοτική ιστορία του βιβλίου όπου ή στατιστική τῆς βιβλιοπαραγωγῆς θα έβρισκε τὴ συμπλήρωσή της στὴ μέτρηση του αριθμοῦ των αντιτύπων που κυκλοφόρησαν. Ἄν τὰ εἶχαμε ὅλα αὐτά, ή γνώση μας για τίς πραγματικές διαστάσεις τῆς επίδρασης του βιβλίου στὴ διαμόρφωση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς θα έβγαινε πολλαπλά ὠφελημένη, ἐνῶ παράλληλα θα διαθέταμε πολύτιμες μαρτυρίες για τὸ επίπεδο του ἀλφαριθμητισμοῦ και για τὸ βαθμὸ διαφορικῆς συμμετοχῆς των ποικίλων κοινωνικῶν ομάδων στὰ κινήματα των ιδεῶν και τῆς παιδείας, ὅπως αὐτά ἐκφράζονται με τὴ διαμεσολάβηση του βιβλίου και γενικότερα των ἐντύπων. Ἡ έλλειψη ἐπαρκῶν πηγῶν, ή ἀδυναμία νὰ συγκροτηθοῦν σειρές με κάποια στοιχειώδη συνέχεια μᾶς ὑποχρεώνει, δυστυχῶς, νὰ περιοριζόμαστε σὲ ἐνδεικτικούς ὑπολογισμούς και σὲ ἀποσπασματικές προσεγγίσεις. Μᾶς ἀναγκάζει, παράλληλα, νὰ χρησιμοποιοῦμε και τίς πιὸ ἔμμεσες ἐνδείξεις προκειμένου νὰ συλλάβουμε, ἂν ἔχι τοὺς ἀπόλυτους ἀριθμούς, τουλάχιστο τίς τάξεις ὀρισμένων μεγεθῶν.

1. Πρβ. J. Brancolini και M. - Th. Bouyssy, "La vie provinciale du livre sous l'ancien régime", στὸ συλλογικὸ τόμο *Livre et Société en France au XVIIIe siècle*, Β', Παρίσι 1970, σ. 3.

2. Για τὴ σημασία των "σειρῶν" και τῆς ιστορίας που στηρίζεται στὶς σειρές (histoire sérielle) στὸ πλαίσιο τῆς ποσοτικῆς ιστορίας, βλ. κυρίως τίς διαδοχικές μελέτες του P. Chaunu· στὴν τελευταία ἀπὸ αὐτῆς ("Un nouveau champ pour l'histoire sérielle: le quantitatif au troisième niveau" = *Mélanges F. Braudel*, Β', Παρίσι 1973, σ. 105-125), ὅπου ἐπισημαίνονται και μερικὰ παραδείγματα ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς ιστορίας του βιβλίου, συγκεντρώνεται και ή προγενέστερη βιβλιογραφία.

Εἶναι ζήτημα ἂν γιὰ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας καὶ γιὰ ἓνα σύνολο 5000 περίπου ἐλληνικῶν βιβλίων πὺ κυκλοφόρησαν στὰ ἀντίστοιχα χρόνια¹, διαθέτουμε ἀκριβῆ στοιχεῖα γιὰ τὰ τραβήγματα ἐξήντα ἐκδόσεων². Μποροῦμε νὰ διπλασιάσουμε, περίπου, αὐτὸν τὸν ἀριθμὸ, ἂν συνυπολογίσουμε καὶ ὅλα τὰ βιβλία τῆς Τουρκοκρατίας, γιὰ τὰ ὁποῖα, χωρὶς νὰ ξέρομε σὲ πόσα ἀκριβῶς ἀντίτυπα τυπώθηκαν, εἶναι, πάντως, δυνατὸ νὰ διαπιστώσουμε ὅτι εἶχαν ἓνα κατώτατο ὄριο τραβήγματος πὺ προσεγγίζει ἢ ξεπερνᾷ τὸν ἀριθμὸ τῶν 1000 ἀντιτύπων. Ἡ σερμαγιὰ εἶναι μικρὴ καὶ, κυρίως, παρουσιάζει δύο μειονεκτήματα: πρόκειται, σὲ μεγάλο ποσοστὸ, γιὰ βιβλία πὺ ἔχουν κυκλοφορήσει στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, στὰ χρόνια τοῦ Διαφωτισμοῦ, πράγμα πὺ περιορίζει τὴ δειγματοληπτικὴ τους ἀξία γιὰ τὸ σύνολο τῆς περιόδου. Τὸ σημαντικότερο εἶναι ὅτι ἀνήκουν, ὅλα σχεδόν, σὲ ὀρισμένες, πολὺ συγκεκριμένες, ἀπὸ τίς κατηγορίες τῶν βιβλίων πὺ κυκλοφοροῦσαν στὴν περίοδο αὐτῆ· εἶναι, ἔτσι, ἂν ὄχι ἀδύνατη, πάντως ἐπικίνδυνη κάθε προσπάθεια προβολῆς τῶν δεδομένων πὺ διαθέτουμε στὸ σύνολο τῆς βιβλιοπαραγωγῆς.

Γιὰ ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους, δὲν εἶναι δυνατὸ, μὲ τὸ σημερινὸ ἐπίπεδο τῶν γνώσεών μας γύρω ἀπὸ αὐτὸ τὸ θέμα, νὰ μιλήσουμε γιὰ μέσους ὄρους τρα-

1. Γιὰ τὸν ὑπολογισμὸ τῆς συνολικῆς παραγωγῆς τοῦ ἐλληνικοῦ βιβλίου στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας βλ. Φ. Η. Ἡλιοῦ, *Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, Α', Ἀθ. 1973, σ. 29, καὶ 40. Στὴν πραγματικότητά γινώσκουμε γύρω στὶς 4400 ἐκδόσεις. Ὁ ἀριθμὸς 5000 προκύπτει ἀπὸ τὸ ἄθροισμα τῶν γνωστῶν ἐκδόσεων καὶ τῶν ἐκδόσεων πὺ πρέπει νὰ λαμβάνουν· οἱ τελευταῖες αὐτὲς ἔχουν, φυσικά, ὑπολογισθῆ κατὰ προσέγγιση.

2. Ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, Α', 1948, σ. 117· Β' σ. 236 (= 1975, σ. 117-118 καὶ σ. 537-538) ἀξιοποίησε, πρῶτος ὅσο γινώσκω, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα γιὰ τὰ τραβήγματα τῶν ἐλληνικῶν βιβλίων τῆς Τουρκοκρατίας. Συμπεραίνει πὺς ἡ στάθμη τῶν ἐκδόσεων κυμαίνεται γύρω στὰ 1000 ἀντίτυπα. Βλ. ἐπίσης G. Ploumidis, "La stampa greca a Venezia nel secolo XVII", π. *Archivio Veneto* 93 (1971) 33-34· καὶ G. Veloudis, *Das griechische Druck- und Verlaghaus "Glikis" in Venedig (1670-1854)*, Wiesbaden 1974, σ. 61-63. Γιὰ τὸ ὕψος τῶν τραβηγμάτων τῶν ἐπτανησιακῶν μονοφύλλων βλ. Σπ. Ι. Ἀσδραχᾶς καὶ Β. Ι. Παναγιωτόπουλος, *Βιβλιογραφία μονοφύλλων ἀπὸ τὸ Ἀρχιεπισκοπικεῖον Λευκάδος*, Ἀθήνα 1966, πίνακες 2 καὶ 3. — Ἡ βίαιη ἀντίδραση τοῦ Γ. Ζιούτου, "Le développement historique de la littérature néohellénique. Questions fondamentales de méthode" (= *Probleme der neugriechischen Literatur*, Α' Βερολίνο 1959, σ. 89) γιὰ τοὺς ἀριθμοὺς πὺ χρησιμοποίησε ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς δὲν πρέπει νὰ ὀφείλεται μόνο στὸ ὅτι ἀπὸ τὸν παραγκωνισμὸν αὐτὸν μελετητῆ τῆς ἱστορίας μας διέφυγαν οἱ σημειώσεις πὺ τεκμηριώναν τὰ σχετικὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ καὶ στὴ συμμετοχὴ του στὴ γενικὴ βεβαιότητά γιὰ τὴν ἔκταση τοῦ ἀναλφαβητισμοῦ στὴν τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα. — Χρήσιμες συγκρίσεις μπορεῖ νὰ προκαλέσῃ ὁ συσχετισμὸς τῶν ἐλληνικῶν δεδομένων μὲ τὰ στοιχεῖα γιὰ τὰ τραβήγματα στὶς ὑπόλοιπες εὐρωπαϊκὰς χῶρες πὺ συγκεντρώνουν οἱ L. Febvre καὶ J. - H. Martin, *L'apparition du livre*, Παρίσι 1971, σ. 308-313.

βηγμάτων στα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας. Προκειμένου, ἄλλωστε, γιὰ τὰ τραβήγματα, ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τοῦ μέσου ὄρου, ἔτσι ὅπως ἀσύνητα τὴν μεταχειρίζονται, ὅλο καὶ περισσότερο, οἱ ἱστορικοὶ τοῦ βιβλίου σὲ διάφορες χῶρες, φαίνεται καταχρηστική. Αὐτὸ ποὺ ἀποκαλεῖται «μέσος ὄρος» εἶναι, τὶς περισσότερες φορές, ἓνας ἀριθμὸς ποὺ συνάγεται ἀπὸ δεδομένα ποὺ ἀνάγονται σὲ μιὰ μόνο κατηγορία βιβλίων, στὰ «λόγια» βιβλία. Εἶναι ὡστόσο εὐκόλο νὰ διαπιστώσῃ κανεὶς πὼς τὸ ὕψος τῶν τραβηγμάτων διαμορφώνεται ὄχι στὸ ἐπίπεδο τῆς συνολικῆς παραγωγῆς ἀλλὰ στὸ ἐσωτερικὸ συγκεκριμένων καὶ διαφοροποιημένων κατηγοριῶν βιβλίων: βιβλίο γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς ἐκκλησιαστικῆς λειτουργίας, σχολικὰ ἐγχειρίδια, λόγιο βιβλίο, λαϊκὸ βιβλίο κτλ. Καθεμιὰ ἀπὸ τὶς κατηγορίες αὐτὲς διαθέτει ἓνα, λίγο πολὺ, σταθερὸ ἀναγνωστικὸ κοινό, ποὺ ἀπὸ τὴ σύνθεσή του, καὶ κυρίως ἀπὸ τὸν ὄγκο του, διαφέρει σημαντικὰ ἀπὸ τὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ τῶν ἄλλων κατηγοριῶν. Διαθέτει, ἐπίσης, μιὰ ἀγορὰ καὶ μηχανισμοὺς διάδοσης ποὺ κάθε ἄλλο παρά συμπίπτουν μὲ τοὺς παράλληλους μηχανισμοὺς ποὺ ἐξυπηρετοῦν τὶς ὑπόλοιπες κατηγορίες.

Ἔτσι οἱ κανονικότητες καὶ τὰ συγγενικὰ μεγέθη στὰ τραβήγματα ἀφοροῦν τὴν κάθε κατηγορία βιβλίων ξεχωριστά, καὶ διαμορφώνονται στὴ βάση διαφοροποιημένων παραγγελιῶν καὶ αἰσθητὰ διαφορετικῶν προθεσμιῶν γιὰ τὴν ἀπόσβεση τοῦ κεφαλαίου ποὺ ἐπενδύθηκε στὴν ἐκδόση καὶ γιὰ τὴν πραγματοποίηση ἑνὸς λογικοῦ κέρδους. Τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ συνδυασμοῦ ὅλων αὐτῶν τῶν στοιχείων εἶναι πὼς ἐνῶ διαπιστώνεται μιὰ διαχρονικὴ σταθερότητα τῶν τραβηγμάτων κατὰ κατηγορία ἐντύπων, ἀντίθετα οἱ συγχρονικὲς ἀποστάσεις ἀνάμεσα στοὺς «μέσους ὄρους» τῶν τραβηγμάτων τῶν διαφόρων κατηγοριῶν βιβλίων μπορεῖ νὰ εἶναι τῆς τάξης τοῦ ἓνα πρὸς δύο, ἓνα πρὸς τρία, ἓνα πρὸς πέντε, κι ἀκόμα, ἂν πάρουμε ὑπόψη μας τοὺς ἐπίσημους ἀριθμοὺς γιὰ μερικὰ τραβήγματα ἐλληνικῶν βιβλίων στὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης, μερικὲς φορές τοῦ ἓνα πρὸς ἑκατό¹. Ἄς σημειώσουμε ἀκόμα πὼς τὸ «λόγιο» βιβλίο ἔχει, στὴν πραγματικότητα, ἓναν ἀπὸ τοὺς χαμηλοτέρους συντελεστὲς τραβηγμάτων: ἔτσι τὸ γεγονός ὅτι διαθέτουμε περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὰ τραβήγματα βιβλίων ποὺ ἀνήκουν σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία δὲν νομιμοποιεῖ τὴν παραδοχὴ τῶν στοιχείων αὐτῶν ὡς ἐκπροσωπευτικῶν γιὰ τὸ σύνολο τῆς βιβλιοπαραγωγῆς.

1. Βλ. τὰ στοιχεῖα τοῦ Δελτίου τῆς αὐστριακῆς λογοκρισίας τῆς Βενετίας ποὺ παρουσίασε ὁ Κ. Δ. Μέρτζιος, "Τρίτον καὶ τελευταῖον παράρτημα τῶν παρὰ Ν. Γλυκὸ τῶ ἐξ Ἰωαννίνων ἐκδόσεων", *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* 13 (1938) 114-115· πρβ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, ὁ.π., σ. 118. Ἡ δυσπιστία ποὺ ἐκδήλωσε ὁ Γ. Βελουδῆς γιὰ τοὺς ἀριθμοὺς αὐτοὺς (*Das griech. Druck- und Verlagshaus "Glikis"*, σ. 63₂₄₀) δὲν εἶναι δικαιολογημένη.

*

Σημείωσα ἤδη πὼς τὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε γιὰ τὰ «τραβήγματα» τῆς Τουρκοκρατίας ἀφοροῦν ὀρισμένες μόνο κατηγορίες ἐντύπων. Κυρίως: λόγια βιβλία, μερικὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια, καὶ ὀρισμένες ἐκδόσεις βιβλίων ποὺ ὑπηρετοῦν τὶς ἀνάγκες τῆς ἐκκλησιαστικῆς λειτουργίας. Γιὰ ἄλλες κατηγορίες, σημαντικὲς καὶ γιατί ἀντιπροσωπεύουν μεγάλο ποσοστὸ τῆς ἐλληνικῆς βιβλιοπαραγωγῆς καὶ γιατί προορίζονται γιὰ ἓνα κοινὸ πολὺ εὐρύτερο ἀπὸ τὸ περιορισμένο κοινὸ τῶν λογίων βιβλίων, δὲν διαθέτουμε τὴν παραμικρὴ ἔνδειξη.

Τὸ ἴδιο ἄνιση καὶ ἀποσπασματικὴ εἶναι ἡ πληροφόρησή μας γιὰ τὰ τραβήγματα τῶν ἐλληνικῶν βιβλίων στὴ διάρκεια τοῦ 16ου αἰώνα. Τὰ μόνα ἐγκυρὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε γιὰ τὸν πρῶτο αὐτὸν αἰώνα τῆς νεοελληνικῆς τυπογραφίας βρίσκονται σὲ ἓνα συμβόλαιο τοῦ 1584 ποὺ ἔχει δημοσιέψει ὁ Κ. Δ. Μέρτζιος¹. Ἀφοροῦν, ὅλα, ἐκδόσεις λειτουργικῶν βιβλίων ποὺ σχεδιάστηκαν ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ. Σημειῶνω ἀπὸ τώρα πὼς αὐτὰ εἶναι τὰ μόνα πλήρη τεκμήρια ποὺ διαθέτουμε γιὰ τὰ τραβήγματα λειτουργικῶν βιβλίων στὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας. Ἐξάλλου κάποιες ἔμμεσες ἐνδείξεις ποὺ βρίσκονται σὲ ἓνα πωλητήριο ἐγγραφοῦ τοῦ 1600 ἐπιτρέπουν νὰ συλλάβουμε ὀρισμένες τάξεις μεγεθῶν γιὰ μερικὲς ἐκδόσεις λαϊκῶν λογοτεχνικῶν βιβλίων στὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 16ου αἰώνα. Καὶ στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ τὶς μοναδικές, ἔστω καὶ ἔμμεσες, μαρτυρίες, γιὰ τὰ τραβήγματα βιβλίων αὐτῆς τῆς κατηγορίας στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας.

Τὸ συμβόλαιο τοῦ 1584 εἶναι, εἶπαμε, ἡ μόνη μας ἀθροιστικὴ πηγὴ γιὰ τὸν 16ο αἰώνα. Εἶναι ὅμως πολὺ σημαντικὴ, ἀφοῦ καλύπτει δέκα τίτλους ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὸ σύνολο τῶν λειτουργικῶν βιβλίων ποὺ κυκλοφοροῦν ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ, μὲ ἐξάιρεση τὸ Τυπικὸ καὶ τὰ Μηναιᾶ. Ἡ σημασία τοῦ συμβολαίου ἐγκρίνεται, κατὰ συνέπεια, ὄχι μόνο στὴ μοναδικότητά του, ἀλλὰ καὶ στὸ γεγονὸς ὅτι παρέχει ἀριθμητικὰ δεδομένα γιὰ ἓνα σύνολο βιβλίων ποὺ ἀποτελοῦν τὴ ραχοκοκαλιὰ τῶν ἐλληνικῶν ἐκδόσεων σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας. Ἔτσι ἡ προβολὴ τῶν δεδομένων τοῦ συμβολαίου τοῦ 1584 στὸ

1. Κ. Δ. Μέρτζιος, "Λουκάς Σουγδουρῆς ὁ ἐξ Ἰωαννίνων ἐκδότης ἐν Βενετίᾳ (1570-1591)", *Ἡπειρωτικὴ Ἔστια* 18 (1969) 1-14· (ιδ. σ. 6-9). Ὁ πρῶτος τόμος τῶν *Παρεκβολῶν* τοῦ Εὐσταθίου (Ρώμη 1542), στὴν ἐκδόσιν τοῦ ὁποῦοῦ συνεργάστηκε ὁ Νικόλαος Σοφιανός, κυκλοφόρησε σὲ 1275 ἀντίτυπα (βλ. Α. Τίντο, "Nuovo contributo alla storia della tipografia greca a Roma nel secolo XVI, Nicolo Sofiano", π. *Gutenberg Jahrbuch* 1965, 171-175· πρβ. Α. Πολίτης, "Ἐντυπο περγαμηνῶν εἰλητάριο ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ν. Σοφιανοῦ", *Μνημόσυνον Σ. Ἀντωνιάδου*, Βενετία 1974, σ. 231). Πρόκειται ὅμως γιὰ βιβλίον ποὺ δὲν προορίζεται ἄμεσα γιὰ ἐλληνικὸ ἀναγνωστικὸ κοινόν.

σύνολο τῶν ἐπανεκδόσεων τῶν ἴδιων βιβλίων τὸν 16ο αἰώνα ἐπιτρέπει, μὲ κάποια σχετικὴ ἀσφάλεια, τὴ συναγωγή συμπερασμάτων γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀντιτύπων στὸν ὁποῖο κυκλοφόρησε μιὰ ὁμάδα βιβλίων πού, χάρις στὶς συχνὲς ἐπανεκδόσεις, ἀντιπροσωπεύει τὸ 33% τῆς (γνωστῆς μας) συνολικῆς παραγωγῆς τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου σ' αὐτὸν τὸν αἰώνα.

Τὸ συμβόλαιο τοῦ 1584 προσδιορίζει τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀντιτύπων πού θὰ τυπώνονταν ἀπὸ τὸν τυπογράφο Παδέγκι γιὰ λογαριασμὸ τῆς ἐκδοτικῆς ἐταιρείας πού εἶχαν συγκροτήσει οἱ Ἴταλοι Ἰάκωβος Λεογκίνος, ἀδελφοὶ Ξαγούρη καὶ Α. Ζαμέλλι¹, στοὺς ὁποίους προστέθηκε, τρεῖς μῆνες μετὰ τὴ σύσταση τῆς ἐταιρείας, καὶ ὁ Ἑλληνας ἔμπορος Λουκάς Σουγδουρῆς. Στὸν ἐπόμενον πίνακα συγκεντρώνονται τὰ σχετικὰ στοιχεῖα.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

τίτλοι	ἀντίτυπα	τίτλοι	ἀντίτυπα
Ὁκτώηχος	1600	Τριώδιο	600
Ψαλτήρι	1600	Εὐαγγέλιο	600
Ὁρολόγιον	1100	Παρακλητικὴ	600
Ἀπόστολος	800	Ἀνθολόγιο	600
Εὐχολόγιο	600	Πεντηχοστᾶριο	600

Χρειαζεται, ἐδῶ, μιὰ παρένθεση γιὰ νὰ ἐπισημανθῆ ἓνα βιβλιογραφικὸ πρόβλημα πού θέτουν οἱ ἀναγραφές τοῦ συμβολαίου τοῦ 1584. Στὴν τριετία 1584-1586/7 (τόσο προβλέπονταν ὅτι θὰ λειτουργήσῃ, κατ' ἀρχήν, ἡ ἐκδοτικὴ ἐταιρεία²) γνωρίζουμε ἐκδόσεις ὄλων τῶν βιβλίων πού ἀναγράφονται στὸ συμβόλαιο, μὲ ἐξαιρέση τὴν *Παρακλητικὴ*. Οἱ ἐκδόσεις ὅμως αὐτὲς ἔχουν γίνῃ ἀπὸ τυπογράφους καὶ ἐκδότες πού δὲν συμπίπτουν μὲ τὰ ὀνόματα πού ἀναγράφονται στὸ συμβόλαιό μας καὶ κατὰ συνέπεια δὲν μποροῦν νὰ ταυτιστοῦν μὲ τίς ἐκδόσεις πού ἀναζητοῦμε. Στὰ ἴδια χρόνια ὅμως, ἀκριβέστερα: στὰ 1584 καὶ στὰ 1585, γνωρίζουμε πὼς τυπώθηκαν ἓνα Ψαλτήρι³, ἓνα Ὁρολόγιο⁴ καὶ ἓνα Εὐχολόγιο⁵, πού δὲν ἀναγράφουν

1. Ὁ Ζαμέλλι τοῦ συμβολαίου τοῦ 1584 θὰ πρέπη, νομίζω, νὰ ταυτιστῆ μὲ τὸν Γέμελο, τὸ χρηματοδότη τῆς ἐκδόσεως τοῦ Πορτολάνου τοῦ 1573· πρβ. Στ. Μακρυμύχιαλος, "Ὁ ἐκδότης τοῦ Πορτολάνου τοῦ Τάγια τοῦ 1573", *Ἐρανιστής* 5 (1967) 75 κ.έ.

2. Μέρτζιος, ὁ.π., σ. 8.

3. Βλ. Ν. Α. Βέης, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, Α', Ἀθ. 1967, σ. 635. Ἀπὸ τὴν περιγραφή τοῦ Βέη δὲν προκύπτει ἂν στὴν ἐκδοσὴ ὑπάρχῃ τὸ σημεῖο τοῦ Κουνάδη. Θεωρῶ πὼς ἀνήκει στὴν ἴδια ὁμάδα, γιατί δὲν ἀναφέρει ὄνομα τυπογράφου καὶ γιατί ἔχει τὴν ἴδια διατύπωση καὶ διάταξη στὴν ἀναγραφή τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου τῆς ἐκδόσεως μὲ τὰ ὑπόλοιπα βιβλία τῆς σειρᾶς.

4. *BH* 15.-16. s., 2, ἀρ. 277.

5. Μ. Φώσκολος, *Τὰ παλαιὰ ἑλληνικὰ βιβλία τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου τοῦ Ἀγίου*

οὔτε τὸ ὄνομα τοῦ τυπογράφου, οὔτε τὸ ὄνομα τοῦ ἐπιμελητῆ τῆς ἔκδοσης, οὔτε τὸ ὄνομα τοῦ χρηματοδότη. Τὸ κοινὸ χαρακτηριστικὸ τῶν ἐκδόσεων αὐτῶν εἶναι ὅτι ἔχουν, ὅλες, τὸ τυπογραφικὸ σῆμα τοῦ Κουνάδη μετὰ τὴν ἔνδειξη «ἐκ τῶν τύπων τοῦ Κουνάδου» καὶ μιὰ ἐνιαία διατύπωση γιὰ νὰ δηλώσουν τὸν τόπο καὶ τὸ χρόνο τῆς ἔκδοσης. Πιστεύω πὼς αὐτὰ εἶναι τὰ βιβλία ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὶς ἐκδόσεις ποὺ προβλέπει τὸ συμβόλαιο τοῦ 1584. Γνωρίζουμε, πραγματικά, ὅτι στὰ χρόνια 1560-1577 ὁ μόνος τυπογράφος ποὺ χρησιμοποιεῖ τὸ σῆμα τοῦ Κουνάδη εἶναι ὁ Ἰάκωβος Leoncini¹. Καὶ ἀκριβῶς, στὰ 1584, ὁ Leoncini (ποὺ φαίνεται ὅτι ἀντιμετώπιζε οἰκονομικὲς δυσχέρειες) μετέχει στὴν ἐκδοτικὴ ἐταιρεία ποὺ προγραμματίζει τὴν ἔκδοση τῶν δέκα λειτουργικῶν βιβλίων. Ὁ Leoncini ἐκχωρεῖ στὴν ἐταιρεία «διάφορα ἡμιτελῆ βιβλία [ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ τυπῶν καὶ ποὺ εἶναι] ὅμοια τῶν ἐκτυπωθησομένων» ἀπὸ τὴν πλευρὰ τους οἱ τυπογράφοι «ἀναλαμβάνουν» τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἀποσύρουν [ἀπὸ τὸν Leoncini] τὰ ἡμιτελῆ ταῦτα [βιβλία] καὶ νὰ τὰ συμπληρώσουν εἰς τὴν ἐκτύπωσιν καὶ νὰ τὰ ὑπολογίσουν ὡς ἀπλοῦν χάρτην καταβάλλοντες τὸ ἀντίτιμον εἰς τὸν εἰρημένον κύριον Ἰάκωβον»². Φαίνεται ἐπίσης ὅτι ὁ Leoncini παραχώρησε στοὺς νέους τυπογράφους καὶ ἓνα τμήμα ἀπὸ τὸν τεχνικὸ ἐξοπλισμὸ τοῦ δικοῦ του τυπογραφείου (στὸ συμβόλαιον ἀναφέρονται διάφορα «ἀποτυπώματα» μικρῶν γραμμῶν)³. Ὑστερα ἀπὸ ὅλα αὐτὰ μποροῦμε ἀνετα νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὁ Leoncini ἐκχώρησε στὴν ἐκδοτικὴ ἐταιρεία ποὺ συστήθηκε τὸ 1584 καὶ στὴν ὁποία μετέχει καὶ ὁ ἴδιος, τὸ σῆμα τοῦ Κουνάδη ποὺ χρησιμοποιοῦσε ὡς τότε στὶς δικές του ἐκδόσεις⁴. Ἀπὸ τὰ δέκα βιβλία τῶν ὁποίων προβλέπεται ἡ ἔκδοση γνωρίζουμε σήμερα μόνο τὰ τρία⁵. Ἰσως, βέβαια, νὰ μὴν πραγματοποιήθηκε τὸ ἐκδοτικὸ πρόγραμμα στὸ σύνολό του⁶ ἄς συγκρατήσουμε πάντως καὶ τὴν, πιθανότερη, ἐκδοχὴ πὼς ἔχουμε νὰ κάνουμε, ἄλλη μιὰ φορά, μετὰ λαυθάνουσες ἐκδόσεις ποὺ ἔχουν διαφύγει ἀπὸ τὴ βιβλιογραφικὴ ἔρ ευνα⁷.

¹ Ἀθανασίου τῆς Ρόμης. Μετὰ συμπληρώσεις στὶς Βιβλιογραφίες τῶν Ἐ. Legrand καὶ Δ. Γκίνη - Β. Μέζα, ἸΑΘ. 1971, ἀρ. 9.

1. Βλ. E. Follieri, "Su alcuni libri greci stampati a Venezia nella prima metà del Cinquecento", στὸν τόμο *Contributi alla storia del libro italiano. Miscellanea in onore di L. Donati*, Φλωρεντία 1969, σ. 147.

2. Μέριτζιος, ὁ.π., σ. 6.

3. Αὐτ., σ. 7.

4. "Ἄν ἡ ὑπόθεση αὐτὴ εἶναι σωστὴ, τότε ἔχουμε τὴ λύση ἐνὸς ἀπὸ τὰ προβλήματα ποὺ ἔθεσε ἡ Follieri στὴ λαμπρὴ τῆς μελέτη γιὰ τὰ ἐλληνικὰ βιβλία τῆς Βενετίας τὸν 16ο αἰώνα (ὁ.π., σ. 145 κ.έ.). Ἄλλα προβλήματα λύνονται ἢ προωθοῦνται ἀπὸ τὰ ἀκόλουθα δημοσιεύματα: Fani Mavroidi, "Inquisitio Patriarcale sopra un orologio greco (1524-1527)", *Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata* 27 (1973) 43-49· Μ. Φώσκολος, "Συμπλήρωμα στὶς Ἑλληνικὲς ἱστορικὲς βιβλιογραφίες", *Ὁ Ἐρανιστῆς* 13 (1975) 30-31 (ἀναδημοσιεύεται ὁ πρόλογος τοῦ Δ. Ζήνου στὴν ἔκδοση τῆς Ὀκτωήχου τοῦ 1523).

5. Τὸ Ψαλτήρι καὶ τὸ Ὁρολόγιον τοῦ 1584· τὸ Εὐχολόγιον τοῦ 1585.

6. Ἡ ἴδια ἡ συγκρότηση τῆς ἐκδοτικῆς ἐταιρείας τοῦ 1584 φαίνεται πὼς ἦταν ἀποτελεσματικὴ καὶ οἰκονομικῶν δυσκολιῶν ποὺ ἀντιμετώπιζε ὁ Leoncini.

7. Τὸ 1584 τυπώθηκαν ἄλλα δύο λειτουργικὰ βιβλία, τὸ Εἰρημολόγιον καὶ οἱ Τρεῖς λειτουργίες (*BH* 2, ἀρ. 169 καὶ 276· πρβ. Follieri, ὁ.π., σ. 147), ποὺ ἔχουν τὰ ἴδια ἐξωτερικὰ γνωρίσματα μετὰ τὶς ἐκδόσεις ποὺ προσγράψαμε στὸ ἐνεργητικὸ τῆς ἐταιρείας τοῦ 1584: χωρὶς ὄνομα τυπογράφου, ἀλλὰ μετὰ τὸ σῆμα τοῦ Κουνάδη καὶ τὴν ἔνδειξη: "ἐκ τῶν τύπων τοῦ Κουνάδου". Ἄν καὶ ἡ ἔκδοση τῶν δύο αὐτῶν βιβλίων δὲν προβλέπεται ἀπὸ τὸ συμβόλαιον τοῦ 1584 δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔχη γίνει καὶ αὐτὴ ἀπὸ τοὺς ἴδιους ἐκδότες.

Αὐτὰ ὅλα μᾶς ἔφεραν ὅμως κάπως μακριὰ ἀπὸ τὰ «τραβήγματα», στὰ ὁποῖα εἶναι καιρὸς νὰ ξαναγυρίσουμε. Γιὰ νὰ ἔχουμε μιὰ σαφέστερη εἰκόνα τῆς σημασίας τῶν ἀριθμῶν ποὺ διαθέτουμε γιὰ τὰ τραβήγματα τοῦ 1584 — σὲ σχέση καὶ μὲ τὴ διάδοση τῶν βιβλίων καὶ μὲ τὰ θέματα τοῦ ἀλφαριθμητισμοῦ στὸν 16ο αἰῶνα — χρειάζεται νὰ λάβουμε ὑπόψη δύο «σταθερὲς» τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου στὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας: τὶς πολλαπλὲς ἀνατυπώσεις, καὶ τὴν ἐπίμονη προσήλωση στὰ χειρόγραφα ἀντίγραφα παρὰ τὴ διάδοση τῆς τυπογραφίας. Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ τὰ βιβλία, γιὰ τὰ ὁποῖα γίνεται λόγος ἐδῶ, ἀνήκουν σὲ μιὰ κατηγορία βιβλίων ποὺ ἐπανεκδίδονται μὲ μεγάλη συχνότητα. Ἔτσι, αὐτὸ ποὺ σήμερα μπορεῖ νὰ μᾶς φαίνεται χαμηλὸ τράβηγμα — σκέφτομαι π.χ. τὰ 600 ἀντίτυπα στὰ ὁποῖα ἐκδίδονται τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ βιβλία τοῦ συμβολαίου τοῦ 1584 — δὲν εἶναι, στὴν πραγματικὴ κὴτητα, παρὰ ἓνα τμήμα τῶν ἀντιτύπων τοῦ ἴδιου βιβλίου ποὺ ρίχτηκαν στὴν ἀγορὰ σὲ μιὰ σύντομη, σχετικὰ, χρονικὴ περίοδο. Ἄς δοῦμε, περιορίζοντας τὴν ἐπισκόπησή μας μόνο στοὺς δέκα τίτλους ποὺ προγραμματίζουν οἱ συνταῖροι τοῦ 1584, τί συμβαίνει, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ἐπανεκδόσεων, στὰ τελευταῖα εἴκοσι πέντε χρόνια τοῦ 16ου αἰῶνα (1576-1600): στὰ χρόνια αὐτὰ γνωρίζουμε πὼς ἔγιναν ἀπὸ τρεῖς ἐπανεκδόσεις τοῦ Ἀποστολοῦ καὶ τῆς Παρακλητικῆς· τέσσερις ἐπανεκδόσεις τοῦ Ἀπόστολου· ἀπὸ πέντε ἐπανεκδόσεις τοῦ Πεντηκοσταρίου, τοῦ Τριωδίου καὶ τοῦ Ψαλτηρίου· ἀπὸ ἕξι ἐπανεκδόσεις τοῦ Εὐαγγελίου, τῆς Ὀκτωήχου καὶ τοῦ Ὁρολογίου καὶ ἑπτὰ ἐπανεκδόσεις τοῦ Εὐχολογίου¹. Καὶ φυσικὰ, πρέπει νὰ λογαριάζουμε πὼς θὰ ὑπάρχουν ὅπως ποτε καὶ ἄλλες ἐκδόσεις τῶν ἴδιων βιβλίων, στὰ ἴδια χρόνια, ποὺ λανθάνουν ἀκόμα — ὅπως λανθάνουν π.χ. καὶ οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις ποὺ προβλέπει τὸ συμβόλαιον τοῦ 1584.

Καὶ μὲ αὐτὸν τὸν περιορισμὸ πάλι ἔχουμε, μαρτυρημένες, μέσα σὲ εἴκοσι πέντε χρόνια, πενήντα ἐπανεκδόσεις δέκα βασικῶν λειτουργικῶν βιβλίων. Ἄν τὴν ὥρα θεωρήσουμε πὼς ἡ καθεμιὰ ἀπὸ τὶς ἐπανεκδόσεις αὐτὲς ἔγινε σὲ ἀριθμὸ ἀντιτύπων ἴσον μὲ αὐτὸν ποὺ προβλέπει τὸ συμβόλαιό μας γιὰ τὸ κάθε βιβλίο, ἔχουμε ἓνα σύνολο 45.000 ἀντιτύπων ποὺ κυκλοφόρησαν στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 16ου αἰῶνα². Χρειάζεται, ἴσως, νὰ συμπληρώσουμε ἀκόμα πὼς

1. Στὸς ὑπολογισμοὺς μου παίρνω ὑπόψη μου καὶ ὀρισμένες ἐκδόσεις τῶν βιβλίων αὐτῶν ποὺ δὲν ἔχουν βιβλιογραφηθῆ ἀπὸ τὸν Legrand οὔτε ἀπὸ ὅσους ἔχουν δημοσιέψει συστηματικὲς προσθήκες στὴν *Bibliographie Hellénique*. Γιὰ τὶς ἐκδόσεις αὐτὲς βλ. προσωρινὰ Φ. Η. Ήλιού, Ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις τῆς Τουρκοκρατίας, Ἀθ. 1973, ἀρ. 2-7, 9, 11-13, 15-21, 23-26, 28-30 καὶ 34-36.

2. Ἄν χρησιμοποιήσουμε τὸν ἴδιο συντελεστὴ γιὰ τὶς ἐκδόσεις τῶν δέκα αὐτῶν λειτουργικῶν βιβλίων ποὺ πραγματοποιήθηκαν στὸ σύνολο τοῦ 16ου αἰῶνα, τότε ἔχουμε 127.100 ἀντίτυπα. Ἀλλά, φυσικὰ, ἐδῶ πρέπει νὰ εἴμαστε πιὸ ἐπιφυλακτικοί, γιατί πρόκειται γιὰ

στήν ἴδια περίοδο κυκλοφόρησαν, σὲ πρῶτες ἐκδόσεις ἢ σὲ ἐπανεκδόσεις, 132 τουλάχιστο ἑλληνικά βιβλία· ὥστε τὰ πενήντα βιβλία στὰ ὁποῖα στηρίξαμε τὸν ὑπολογισμό μας δὲν ἀντιπροσωπεύουν παρὰ τὸ 38% τῆς συνολικῆς παραγωγῆς τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου, στὰ ἀντίστοιχα χρόνια. Θὰ πρέπη, δηλαδή, νὰ λογαριάζουμε πῶς, στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 16ου αἰώνα, τυπώθηκαν στὴ Βενετία περισσότερα ἀπὸ 100.000 ἀντίτυπα ἑλληνικῶν βιβλίων.

Αὐτὰ ἀφοροῦν τὰ ἔντυπα. Ἄν τώρα θελήσουμε νὰ μετρήσουμε τὴν πραγματικὴ διάδοση τῶν κειμένων μέσα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, πρέπει νὰ πάρουμε ὑπόψη μας τὸν πολὺ μεγάλο ἀριθμὸ χειρογράφων ἀντιτύπων τῶν ἰδίων βιβλίων ποὺ κυκλοφοροῦν. Πραγματικά, καὶ ὡς τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 ὅλες, περίπου, οἱ κατηγορίες τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων πολλαπλασιάζουν τὴ διείσδυσή τους στὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ μέσα ἀπὸ μιά, πάντα ζωντανὴ καὶ ἀποτελεσματικὴ, διακίνηση τῶν χειρογράφων ἀντιγράφων κειμένων ποὺ κυκλοφοροῦν καὶ σὲ μορφή ἐντύπου. Θὰ μπορούσε μάλιστα νὰ ὑποστηριχτῆ πῶς σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας (μὲ ἐξάιρεση ἓνα μικρὸ τμῆμα ἀπὸ τὰ βιβλία ποὺ ἐκδόθηκαν στὴν περίοδο τοῦ Διαφωτισμοῦ), γιὰ νὰ φτάσῃ ἓνα βιβλίον στὸ τυπογραφεῖο, ἔπρεπε νὰ ἔχη πρῶτα καταξιωθῆ στὴ συνείδηση κάποιου κοινοῦ μέσα ἀπὸ τὴ χειρόγραφη διάδοσή του. Ὅπωςδὴποτε, καὶ ἀφοῦ τυπωθοῦν, τὰ βιβλία ἐξακολουθοῦν νὰ κυκλοφοροῦν καὶ σὲ χειρόγραφη μορφή πού, τίς περισσότερες φορές, ἀναπαράγει τὸ κείμενο τοῦ ἐντύπου. Γιὰ τὰ λειτουργικὰ βιβλία τὸ πρόβλημα εἶναι κάπως διαφορετικὸ, ἀλλὰ τὸ ἀποτέλεσμα μένει τὸ ἴδιο. Δίπλα στὶς δεκάδες τῶν ἐπανεκδόσεων, παράλληλα μὲ τίς χιλιάδες τῶν ἐντύπων ποὺ κυκλοφοροῦν, ἡ χειρόγραφη παράδοση μένει πάντα ζωντανὴ γιὰ διάφορους λόγους ποὺ δὲν εἶναι τῆς ὥρας νὰ ἀναφερθοῦν. Δὲν εἶμαι σὲ θέση νὰ παρουσιάσω ἐδῶ συνολικοὺς ἀριθμοὺς. Σημειῶνω ἀπλῶς πῶς μιὰ πρόχειρη δειγματοληπτικὴ ἔρευνα σὲ πέντε μόνο καταλόγους ἑλληνικῶν χειρογράφων¹ ἔδωσε, γιὰ τὸν 16ο αἰώνα καὶ γιὰ τὰ δέκα λειτουργικὰ βιβλία ποὺ ἀναγράφονται στὸ συμβόλαιον τοῦ 1584, τὸ ἀκόλουθο ἀποτέλεσμα: 11 χειρόγραφα Ἀνθολόγια, 18 Πραξαπόστολοι, 19 Ὁρολόγια, 20 Εὐαγγέλια, 24 Ὁκτώηχοι, 30 Εὐχολόγια, 34 Πεντηχοστάρια, 43 Παρακλητικὲς, 52 Τριώδια, 82 Ψαλτήρια².

ἓναν ὀλόκληρον αἰώνα καὶ δὲν διαθέτουμε στοιχεῖα γιὰ νὰ ὑπολογίσουμε τίς ἐνδεχόμενες διακυμάνσεις τῶν τραβηγμάτων στὴ διάρκειά του.

1. Σπ. Λάμπρος, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἑλληνικῶν κωδίκων*, Α'-Β', Καίμπριτζ 1895, 1900. Α. Γ. Σακκελίον, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκῃς Ἑλλάδος*, Ἀθ. 1892. Ν. Α. Βέης, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, Α', Ἀθ. 1967. Ε. Σκουβαράς, *Ὀλυμπιώτισσα*, Ἀθ. 1967. Α. Πολίτης - Μ. Γ. Μανουσάκας, *Συμπληρωματικοὶ κατάλογοι χειρογράφων τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, Θεσσαλονίκη 1973.

2. Σττήρίζομαι, φυσικά, στὶς χρονολογήσεις ποὺ δίνουν οἱ συντάκτες τῶν καταλόγων. Σημειῶνω ἀκόμα πῶς, ἐνῶ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα αὐτὰ συγγενεοῦν μὲ τὴν ἐντυπη παράδοση, ἄλλα φαίνεται ὅτι παρέχουν κείμενο διαφορετικόν.

Καί, φυσικά, θὰ πρέπει νὰ λογαριάζουμε πὼς ἓνα τμήμα, τουλάχιστο, ἀπὸ τὰ χειρόγραφα τοῦ 15ου ἀλλὰ καὶ τῶν προηγούμενων αἰώνων ἐξακολουθοῦσαν νὰ χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τοὺς κτήτορες τους.

Στὶς διαφορὲς ποὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὸ ὕψος τῶν τραβηγμάτων τῶν δέκα βιβλίων ποὺ ἀναφέρει τὸ συμβόλαιον τοῦ 1584 βλέπουμε νὰ διαγράφεται καθαρὰ, ἀπὸ τὸν 16ο αἰῶνα ἀκόμα, ἡ διαχωριστικὴ γραμμὴ ποὺ διαφορίζει τὰ λειτουργικὰ βιβλία σὲ δύο μεγάλες ομάδες: ἐκεῖνα ποὺ προορίζονται, σχεδὸν ἀποκλειστικά, γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας, καὶ τὰ ὑπόλοιπα, ὅσα, ἐνῶ ἐκπληρώνουν αὐτὸν τὸν βασικὸ προορισμό, χρησιμεύουν, παράλληλα, γιὰ διδακτικὰ ἐγχειρίδια στὰ κοινὰ σχολεῖα — ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς γραφῆς καὶ τῆς ἀνάγνωσσης¹. Τὸ ἀγοραστικὸ κοινὸ τῆς πρώτης ομάδας θὰ πρέπει νὰ ἀποτελεῖται, στὸ σύνολό του περίπου, ἀπὸ ἱερωμένους καὶ ἀπὸ ἐκκλησιαστικὰ ἰδρύματα. Χρειάζεται ἀκόμα νὰ διακρίνουμε, στὸ ἐσωτερικὸ αὐτῆς τῆς ομάδας, ἀνάμεσα στὰ βασικὰ λειτουργικὰ βιβλία, ἐκεῖνα δηλαδὴ ποὺ εἶναι ἀπαραίτητα γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς λειτουργίας καὶ ποὺ γι' αὐτὸ τὸ λόγο πρέπει νὰ ὑπάρχουν παντοῦ ὅπου γίνονται ἱεραουργίες — καὶ μάλιστα σὲ πολλαπλὰ ἀντίτυπα, ἀφοῦ μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ἀπαραίτητα, ταυτόχρονα, στὸν ἱερέα καὶ στοὺς δύο χοροὺς τῶν ψαλτῶν· καὶ στὰ μικρὰ λειτουργικὰ βιβλία ποὺ περιέχουν αὐτοτελεῖς ἐνότητες, ἀποσπασμένες ἀπὸ τὰ βασικὰ λειτουργικὰ βιβλία καὶ κυρίως ἀπὸ τὸ Εὐχολόγιον· τὰ βιβλία αὐτά, ἐνῶ καλύπτουν, αὐτόνομα, συγκεκριμένες ἀνάγκες τῆς λειτουργικῆς πρακτικῆς, ἔχουν ἀκόμα τὸ

1. Δὲν ἔχουμε ἀκόμα συνολικὴ ἱστορικὴ μελέτη γιὰ τὴν ἐντυπὴν παράδοση τῶν λειτουργικῶν βιβλίων στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας. Βλ. πάντως Εὐλ. Κουρίλας, “Αἱ πρὸς ἀναθεώρησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων γενόμεναι ἀπόπειραι ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ”, *Νέα Σιών* 30 (1935/6) κ.έ. E. G. Pantelakis, “Les livres ecclésiastiques de l’Orthodoxie”, *Irenikon* 13). Alph. Raes, “Les livres liturgiques grecs publiés à Venise”, *Studi e Testi*, τ. 233 (= *Mélanges E. Tisserand*, τ. III 2), Βατικανὸν 1964, σ. 209-222. Ν. Β. Τωμαδάκης, “Ἡ ἐν Ἰταλίᾳ ἔκδοσις ἐλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων (κυρίως λειτουργικῶν) γενομένη ἐπιμελεῖα ἐλλήνων ὀρθοδόξων κληρικῶν κατὰ τοὺς ΙΕ'-ΙΣΤ' αἰῶνας”, *ΕΕΒΣ* 37 (1969/70) 3-33. Οἱ πρόλογοι τοῦ Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανοῦ στὶς ἐκδόσεις τῶν λειτουργικῶν βιβλίων ποὺ ἐπιμελήθηκε ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι χρήσιμοι. -Μελέτες γιὰ ξεχωριστὰ λειτουργικὰ βιβλία: γιὰ τὸ Ἀνθολόγιον βλ. C. Korolevskij, “La codification de l’Office byzantin. Les essais dans le passé”, π. *Orientalia Christiana Periodica* 19 (1953) 25-28 (πρβ. Ἡλιού, *Προσθήκες*, ὁ.π. Α', 58-60)· γιὰ τὸ Εὐχολόγιον βλ. Μ. Γεδεών, “Πατριαρχικὴ μέριμνα περὶ ἐκδόσεως βιβλίων λειτουργικῶν”, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 29 (1909) 404-5, 413-4· 30 (1910) 13-4, 39-40, 42-4· γιὰ τὸ Ὁρολόγιον βλ. Α. Raes, “Les notices historiques de l’Horologe grec”, *Analecta Bollandiana* 68 (1950) 475-480. Γιὰ τὰ Μηναῖα πρβ. Α. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, “Σχεδιάγραμμα περὶ τῶν λειτουργικῶν Μηναίων”, *VV* 1 (1894) 341-388.

πλεονέκτημα τοῦ μικροῦ ὄγκου· ἔτσι ὄχι μόνο εἶναι φτηνότερα, ἀλλὰ εἶναι καὶ πιὸ εὐχρηστα καὶ κυρίως πιὸ εὐκολομετάφερα — πράγμα πού ἐξυπηρετεῖ ἰδιαίτερα τοὺς κληρικούς τῆς ὑπαίθρου, πού εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ μετακινοῦνται συχνὰ γιὰ νὰ ἱεουργήσουν κουβαλώντας μαζί τους τὰ ἀπαραίτητα βιβλία. Ἡ ἐκδοτικὴ πρακτικὴ τῆς Βενετίας προσαρμόστηκε τελικὰ καὶ σὲ αὐτὲς τὲς ἀνάγκες. Αὐτὴ ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ βασικὰ καὶ τὰ μικρὰ λειτουργικὰ βιβλία, χωρὶς νὰ εἶναι ἀποφασιστικὴ γιὰ τὸ ὕψος τῶν τραβηγμάτων, εἶναι πάντως σημαντικὴ καὶ μπορεῖ νὰ ἐξηγήσῃ ὀρισμένες διαφορὲς στὴν πυκνότητα τῶν ἐπανεκδόσεων.

Ἀντίθετα, οἱ ἐπιπτώσεις, στὸ ὕψος τῶν τραβηγμάτων, τῆς εὐρύτητας τοῦ ἀγοραστικοῦ κοινοῦ τῆς δεύτερης ομάδας τῶν λειτουργικῶν βιβλίων, ἐκεῖνης πού καλύπτει καὶ τὲς ἀνάγκες τῆς λειτουργίας καὶ τὲς ἀνάγκες τῆς πρώτης ἐκπαίδευσης, εἶναι σαφεῖς καὶ ἐκφράζονται ἔντονα στὸ συμβόλαιο τοῦ 1584: οἱ ἀγοραστὲς εἶναι, ἐδῶ, οἱ ἴδιοι μὲ ἐκείνους πού προμηθεύονται τὰ βιβλία τῆς πρώτης ομάδας, καὶ σ' αὐτοὺς προσθέτονται οἱ μαθητὲς (ἢ οἱ γονεῖς τῶν μαθητῶν) πού διαθέτουν τὰ μέσα νὰ προμηθευτοῦν ἔντυπα βιβλία γιὰ ν' ἀποφύγουν τοὺς κόπους τῆς ἀντιγραφῆς. Ἔτσι πρέπει νὰ ἐξηγήσουμε τὲς μεγάλες διαφορὲς πού διαπιστώνουμε ἀνάμεσα στὰ τραβήγματα βιβλίων πού, κατὰ τὰ ἄλλα, ἀνήκουν στὴν ἴδια οἰκογένεια ἐντύπων.

Στὸ συμβολαίό μας καθορίζεται πὼς ἔξι ἀπὸ τὰ λειτουργικὰ βιβλία, ἐκεῖνα πού προορίζονται ἀποκλειστικὰ γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν τῆς λειτουργίας, θὰ τυπωθοῦν σὲ 600 ἀντίτυπα: τὸ Ἀνθολόγιο, τὸ Εὐαγγέλιο, τὸ Εὐχολόγιο, ἡ Παρακλητικὴ, τὸ Πεντηκοστάριο καὶ τὸ Τριῶδιο. Σὲ σύγκριση μὲ αὐτὰ τὰ τραβήγματα διαπιστώνουμε μιὰν αὐξηση τῆς τάξης τοῦ 30% γιὰ τὸν Ἀπόστολο (800 ἀντίτυπα), τοῦ 83,3% γιὰ τὸ Ὁρολόγιο (1100 ἀντίτυπα), καὶ τοῦ 166,6% γιὰ τὴν Ὀκτώηχο καὶ τὸ Ψαλτήρι (1600 ἀντίτυπα). Πρόκειται ἀκριβῶς γιὰ τὰ βιβλία πού σὲ ὄλη τὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας, ἀλλὰ καὶ ἀργότερα, χρησιμεύουν γιὰ τὰ πρῶτα γράμματα: «In tota Graecia», γράφει ὁ Μαρτίνος Κρούσιος ἀντλώντας ἀπὸ ἓνα γράμμα τοῦ Gerlach τοῦ 1576, «studii nullibi florent. Academias et Professores publicos nullos habent, praeter Scholas triviales: in quibus pueri, ὠρολόγιον, ὀκτώηχον. Psalterium, aliosque libros, quorum in missa usus est, legere docentur»¹. Γιὰ τὴν πλειοψηφία τῶν Ἑλλήνων μαθητῶν, ἄλλωστε, τὰ βιβλία αὐτὰ ἀποτελοῦν καὶ τὰ μόνα σχολικὰ ἐγχειρίδια πού θὰ γνωρίσουν ποτέ.

Οἱ μεγάλες διαφορὲς πού παρατηροῦνται ἀνάμεσα στὰ τραβήγματα τῶν τεσσάρων αὐτῶν βιβλίων ὀφείλονται στὸ γεγονός ὅτι προορίζονται γιὰ διαφορετικὲς βαθμίδες τοῦ κοινοῦ σχολείου. Ὅπως μαθαίνουμε καὶ ἀπὸ τὸν Ἀλέ-

1. M. Crusii, *Turcograeciae libri octo*, Βασιλεῖα 1684, σ. 205· βλ. καὶ στή σ. 246.

ξανδρο Ἑλλάδιο, τὰ παιδιά ἀρχίζουν ἀπὸ τὰ πινακίδια ὕστερα περνοῦν στὴν Ὀκτώηχο· τρίτο ἔρχεται τὸ Ψαλτήρι, τέταρτος ὁ Πραξαπόστολος. Ἀκολουθοῦν τὸ Τριώδιο καὶ τὸ Ἀνθολόγιο¹· αὐτὰ ὁμως εἶναι πιὰ γιὰ προχωρημένους μαθητές: (καὶ ἀφοῦ τὰ παιδιά τῶν μὲ πολλοὺς κόπους ἐξοδεύσουν 4-5 χρόνια εἰς τὰ κοινά, καθὼς τὰ λέγουν, γράμματα, ἕως οὔ νὰ μάθουν τὸ ὀκτωῆχι καὶ τὸ ψαλτήρι, καὶ νὰ φθάσουν ἕως εἰς τὸν Ἅγι-Ἀπόστολον ... μονόφορα τὰ ξεσχολοῦν), διαπιστώνει, γύρω στὰ 1800, ὁ Λαρισαῖος Ἰωάννης ὁ λογιώτατος². Γιὰ τὸν 16ο αἰώνα χαρακτηριστικὴ εἶναι, πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή, ἡ μαρτυρία πέντε ζακυνθινῶν συμβολαίων τῶν χρόνων 1546-1567³, πού ἐπικυρῶνουν τὴ συμφωνία διαφόρων δασκάλων μὲ γονεῖς προκειμένου νὰ διδάξουν στὰ παιδιά τους: «ξεψάλματα, ὀκτόηχον, ψαλτήριον καὶ ἀπόστολον» οἱ δύο πρῶτοι⁴· «τὸ μισὸ ψαλτήρι καὶ ἀπόστολον» ὁ τρίτος⁵· «τὸν προοιμακόν, καὶ πτοῆχι [= ὀκτωῆχι] ψαλτήρι καὶ ἀπόστολον» ὁ τέταρτος⁶· «πινακίδια,

1. Alex. Helladius, *Status praesens Ecclesiae Graecae*, Altorfi 1724, σ. 27. Φυσικὰ ὑπάρχουν οἱ τοπικὲς παραλλαγές: στὸν κανονισμὸ τῆς Σχολῆς τῆς Καστοριάς (1708) ὀρίζονται «τὰ μαθήματα κατὰ ὄνομα: Α' Ὀκτάηχον ὀλόκληρον· Β' Ψαλτήριον· Γ' Ὁρολόγιον (...)· Δ' εἰς τὸ ἱερὸν Εὐχολόγιον τὰς τρεῖς λειτουργίας ... Ε' τὰ ὀκτὼ μέρη τοῦ λόγου τῆς γραμματικῆς ...»· βλ. Ἐ. Legrand, *Recueil de documents grecs concernant les relations du patriarcat de Jérusalem avec la Roumanie (1569-1728)*, Παρίσι 1903, σ. 79.

2. Ἰωάννου Οἰκονόμου Λαρισαίου, *Ἐπιστολαὶ διαφόρων*, ἔκδ. Γ. Ἀντωνιάδη - Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Ἀθ. 1964, σ. ν'-να'. Γιὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα βλ. καὶ τὴν ἐνδιαφέρουσα μαρτυρία τοῦ Γ. Ψύλλα, *Ἀπομνημονεῦματα τοῦ βίου μου*, ἔκδ. Ἑλ. Γ. Πρεβελάκη, Ἀθ. 1974, σ. 2-3 καὶ 334-335.

3. Α. Χ. Ζώης, «Ἐγγραφα τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος ἐκ τοῦ ἀρχείου Ζακύνθου», *B.VJ* 13 (1937) κγ'-κε' καὶ λ'. Γιὰ τὸν 17ο καὶ τὸν 18ο αἰώνα βλ. τὰ πολὺ ἐνδιαφέροντα κεφαλλονίτικα συμβόλαια τῶν χρόνων 1627, 1643, 1703 καὶ 1762 πού δημοσίεψε πρόσφατα ὁ Γρ. Η. Πεντόγαλος, «Κεφαλληνιακὰ ἔγγραφα παροχῆς στοιχειῶδους ἐκπαιδεύσεως ἐπὶ Βενετοκρατίας», *Παρουσός* 14 (1972) 285-297. Φυσικὰ ἡ διατύπωση τοῦ ἐκδότῃ τῶν συμβολαίων αὐτῶν, ὅτι στὶς τουρκοκρατούμενες περιοχὲς «ὁ δυνάστης (...) ἀπειλοῦσε μὲ θάνατο αὐτοὺς πού σπουδάζανε» (σ. 285), δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα. Στὸ ἐπίπεδο τῆς «πρωτοβάθμιας» ἐκπαίδευσης δὲν ὑπῆρξαν ποτὲ ἐμπόδια ἀπὸ καμιά πλευρὰ. Σὲ πιὸ προχωρημένο ἐπίπεδο οἱ ἀντιδράσεις, ὅσες γνωρίζουμε, προῆλθαν πάντα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Ἐκκλησίας κάθε φορὰ πού θέλησε (καὶ μερικὲς φορὲς θέλησε μὲ πολὺ βίαιο τρόπο) νὰ ἐμποδίσῃ τὴν ἀνάεωση τοῦ περιεχομένου τῆς παιδείας ἀπὸ τοὺς νεωτεριστές. Οἱ Τούρκοι δὲν ἀνακατέστηκαν σ' αὐτὲς τὶς δουλειές.

4. Συμφωνία τοῦ παπᾶ Θεοφύλακτου Παρίση μὲ τὸν Τζάννο Μπαρζῶ (Ἰανουάριος 1546), καὶ τοῦ δασκάλου Νικολ. Καιροφύλα μὲ τὸν Πέτρο Πορφύρη (Ὀκτώβριος 1549), Ζώης, ὁ.π., σ. κγ'-κδ'.

5. Συμφωνία τοῦ δασκάλου Νικόλα Καιροφύλα μὲ τὸν Πέτρο Ραψομανίκη (Δεκέμβριος 1550), Ζώης, ὁ.π., σ. κδ'.

6. Συμφωνία τοῦ δασκάλου Κωνσταντῆ Βουτζανέζη μὲ τὸν Ἰάκωβο Δοξαρά (Νοέμβριος 1553), Ζώης, ὁ.π., σ. κε'.

ὀκτώηχον, ψαλτήριον, ἀπόστολον» ὁ τελευταῖος¹. Ἡ παράδοση αὐτή, παρὰ τὴν ἀντίδραση τοῦ διαφωτισμοῦ καὶ ἀργότερα τοῦ ἐλεύθερου ἐλληνικοῦ κράτους, θὰ διατηρηθῆ, ἀκμαία, ὡς τὸν 19ο αἰώνα².

Ἔτσι, στὸ συμβόλαιο τοῦ 1584, ἡ Ὀκτώηχος, πού εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν σχολικὸ βιβλίον τῆς Τουρκοκρατίας³ (πράγμα πού ὑπογραμμίζει εὐγλωττα ἢ ξυλογραφία τοῦ παπᾶ πού διδάσκει τοὺς μικροὺς μαθητές του, πού τὴ βρίσκουμε, μαζὶ μὲ τὴν ἀλφάβητο, στὴν πρώτη σελίδα ἔλων σχεδὸν τῶν ἐκδόσεων τῆς Ὀκτώηχου) παρουσιάζεται, μαζὶ μὲ τὸ Ψαλτήρι, πού χρησιμεύει γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ, μὲ τὰ ὑψηλότερα τραβήγματα⁴. Τὸ ὑψηλὸ τραβήγμα τοῦ Ὁρολογίου

1. Συμφωνία τοῦ ἱερομονάχου Γερμανοῦ Χρυσολουρᾶ μὲ τὸν Γεῶργο Σβερόνα (Μάρτιος 1567), Ζώης, ὁ.π., σ. λ'. Τὸ συμφωνητικὸ αὐτὸ παρέχει ὀρισμένες ἐνδιαφέρουσες ἐνδείξεις γιὰ τὰ διδακτικὰ πράγματα τοῦ 16ου αἰώνα: ὀρίζεται πὼς ἂν ὁ δάσκαλος «ἤθελε μισεύσει, νὰ βάνουν δυὸ διδασκάλους νὰ βλέπουν [= ἐξετάσουν] τὸ παιδί καὶ ὅσα γράμματα ἔχει μαθημένα περισσότερα ἀπὸ τὰ ἄσπρα ὅπου θέλει παρμένα [ὁ δάσκαλος], νὰ τοῦ σῶνῃ ὁ Σβερόνας ὅσα θέλουν εἰπεῖ οἱ διδάσκαλοι, καὶ ἂν ἔχη περισσότερα ἄσπρα παρμένα καὶ δὲν εἶναι τὸ παιδί μαθημένο, νὰ τοῦ τὰ στρέφῃ ὀπίσω ὅσα θέλουν εἰπεῖ οἱ διδάσκαλοι...».

2. Γιὰ τὴν ἐπιβίωση τῆς παραδοσιακῆς διδασκαλίας καὶ τῶν φορέων της, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀνταπόκριση πού ἔβρισκε σὲ ἓνα τμῆμα τῶν ἐλληνικῶν οἰκογενειῶν τὸ πνεῦμα τοῦ παλιοῦ συστήματος, χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ πληροφορίες πού παρέχει ἡ ἔκθεση τοῦ Ν. Χρυσόγελου στὸν Καποδίστρια, γιὰ τὰ σχολεῖα τοῦ Ἄργους, στὰ 1830 (Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα - Πηγαὶ τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Γ' 2, Ἀθ. 1968, σ. 857): «πολλοὶ ἀμαθεῖς γραμματοδιδάσκαλοι καλόγηροι καὶ παπάδες ἤνοιξαν πολλὰ σχολεῖα μερικὰ εἰς ἐκείνην τὴν πόλιν, καὶ κηρύττοντες εἰς τοὺς πατέρας, ὅτι οἱ παῖδες των δὲν διδάσκονται γράμματα εἰς τὸ Ἀλληλοδιδασκτικόν, ἀλλὰ τακτικῶν, σύρουν σὺν πλησίον των πολλοὺς παῖδας καὶ πολλοὺς ἀποσπῶσιν ἀπὸ τὸ ἀλληλοδιδασκτικόν, δίδοντες εἰς χεῖρας αὐτῶν τὴν Ὀκτώηχον καὶ τὸν Ψαλτήρα· αὐτὸ τοῦτο συμβαίνει καὶ εἰς Τριπολιτζᾶν, καθὼς πληροφορεῖ ὁ διδάσκαλος». Στὴν ἕκτη δεκαετία τοῦ 19ου αἰώνα, ὁ προοδευτικὸς Α. Φατσέας ἀναφερόμενος στὰ ἀλληλοδιδασκτικὰ σχολεῖα γράφει: «θέλει δὲ συντείνει μεγάλως καὶ εἰς τὴν κατῆχσιν καὶ εἰς τὸ νὰ μανθάνωσιν νὰ ἀναγινώσκωσι τὸ νὰ προετοιμάζῃ ὁ διδάσκαλος τοὺς μαθητὰς νὰ κανοναρχῶσιν εἰς τὴν ἐκκλησίαν, νὰ λέγωσιν τὸν Ἀπόστολον, τὸ Ψαλτήριον, τὸν Ἐξάψαλμον...»· βλ. Α. Φατσέας, *Σκέψεις ἐπὶ τῆς δημοσίας καὶ ἰδιωτικῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν νέων Ἑλλήνων*, Β' 1856, σ. 15.

3. Πρβ. Βλ. Γ. Σκορδέλης, «Ἡ Ὀκτώηχος καὶ ἡ φυλλάδα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἢ σχολεῖον καὶ λαός», π. *Παρασός* 7 (1883) 197 κ.έ.

4. Οἱ ἀριθμοὶ πού παρέχει τὸ συμβόλαιο τοῦ 1584 εἶναι οἱ μόνον ἐπίσημοι πού διαθέτουμε γιὰ τὰ τραβήγματα τῆς Ὀκτώηχου καὶ τοῦ Ψαλτηριοῦ στὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας. Ὄρισμένες ἐνδείξεις πάντως γιὰ τὴ διακίνηση τῶν δύο αὐτῶν βιβλίων πείθουν ὅτι, μὲ τὸ πέρασμα τοῦ καιροῦ, τὰ τραβήγματα αὐξήθησαν σημαντικὰ. Συγκεντρῶν ἔδω τὰ σχετικὰ στοιχεῖα ὑπογραμμίζω πῶς, κάθε φορὰ, πρόκειται γιὰ ἓνα τμῆμα ἀπὸ τὰ ἀντίτυπα μιᾶς ἐκδοσης. Ἔτσι, τὸ 1596, βρέθησαν στὴν ἀποθήκη τοῦ Μ. Γλυζόνη, στὴ Βενετία, τουλάχιστον 1579 ἀντίτυπα τῆς Ὀκτώηχου καὶ 299 τοῦ Ψαλτηριοῦ (Κ. Δ. Μέρτζιος, *Θωμᾶς Φλαγγίνης καὶ ὁ Μικρὸς Ἑλληνομῆμων*, Ἀθ. 1939, σ. 208-209). Στὰ 1680 γνωρίζουμε μιὰ παραγγελία 200 ψαλτηριῶν καὶ 100 ὀκτωηχιῶν γιὰ τὰ πανηγύρια τοῦ Ζητουνοῦ καὶ τοῦ

(1100 αντίτυπα) θά πρέπει επιπλέον νά εξηγηθῆ καί ἀπό τὸ ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ βασικὸ λειτουργικὸ βιβλίον, πού εἶναι ἀναγκαῖο σὲ ὅλους τοὺς χώρους ὅπου τελεῖται ἡ θρησκευτικὴ λειτουργία. Τέλος ὁ Ἄπόστολος, πού ἀπευθύνεται σὲ πῶς προχωρημένους μαθητές, τυπώνεται σὲ ἕναν ἀριθμὸ ἀντιτύπων, πού ἐνῶ εἶναι κατὰ 33% ὑψηλότερος ἀπὸ τὸν ἀντίστοιχο ἀριθμὸ τῶν αὐστηρὰ λειτουργικῶν βιβλίων, εἶναι ταυτόχρονα κατὰ 50% μικρότερος σὲ σχέση μὲ τὰ τραβήγματα τῆς Ὀκτωῆχου καὶ τοῦ Ψαλτηριοῦ. Αὐτὸ τὸ στοιχεῖο καὶ μόνον θά μπο-

Μοσχολουριῦ (G. Veloudis, *Das griechische Durch- und Verlaghaus "Glikis" in Venedig*, Wiesbaden 1974, σ. 137). Στὰ 1681 ἄλλη παραγγελία: 300 ὀκτώηχοι καὶ 200 ψαλτήρια, αὐτὴ τῆ φορά γιὰ τὸ πανηγύρι τῆς Ἐλασσόνας (Veloudis, ὁ.π., σ. 140· δὲν χρησιμοποιοῦ τὰ στοιχεῖα πού παρέχει μιὰ παραγγελία πού δημοσίεψε ὁ Κ. Δ. Μέρτζιος, "Τὸ ἐν Βενετία Ἑπειρωτικὸν Ἀρχεῖον", *Ἑπειρωτικὰ Χρονικά* 11 (1936) 303: 1680, 200 ὀκτώηχοι καὶ 300 ψαλτήρια γιὰ τὸ πανηγύρι τοῦ Μοσχολουριῦ, γιατί, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς παραγγελίες πού δημοσιεύει ὁ Βελουδῆς, ὁ Μέρτζιος ἔχει ἐνώσει τὶς δύο παραγγελίες, τοῦ 1681 καὶ τοῦ 1682, σὲ μία). Στὰ 1682 ἕνας ἔμπορος τῆς Κέρκυρας παραγγέλνει, σὲ μιὰ δόση, 50 ὀκτώηχα (Κ. Δ. Μέρτζιος, "Ἡ οἰκογένεια τῶν Γλυκῶν", *Ἑπειρωτικὰ Χρονικά* 10 (1935) 11). Στὰ 1721 ὁ Χρῦσανθος Νοταρᾶς ὀρίζει πὼς ἀπὸ τὸ κληροδότημα τοῦ Γ. Καστριώτη θ' ἀγοράζονται κ ἄ θ ε χ ρ ὀ ν ο στὴ Βενετία καὶ θά στέλνονται γιὰ τοὺς μαθητές τῆς σχολῆς Καστριώτη, στὴν Καστοριά, 25 Ὀκτώηχοι καὶ 25 Ψαλτήρια (Γ. Κουρνούτος, "Σχολεῖα τῆς Τουρκοκρατουμένης Καστοριάς" = *Ἱέρως Α. Κεραμοπούλου*, Ἀθ. 1953, σ. 465 κ.έ.). Ἄν ὁ ὅρος αὐτὸς ἐκπληρώθηκε θά πρέπει νά λογαριάζουμε ὅτι, ὡς τὰ 1797, ἕνα μόνον σχολεῖο τῆς Καστοριάς ἀπορρόφησε γύρω στὰ 1900 αντίτυπα ἀπὸ τὸ κάθε βιβλίον. Ἄπὸ τὰ κατὰστῆτα τοῦ ἐμπορικοῦ οἴκου Σάρου - Σελέκη (βλ. Sp. Asdrachas, "Une entreprise grecque à Venise au XVIIIe siècle" [ὑπὸ ἐκδοσῆ], διαπιστώνουμε τὶς ἀκόλουθες ἀποστολές Ὀκτωῆχου πρὸς τὶς τουρκοκρατούμενες περιοχές: στὰ 1723: 350 αντίτυπα· στὰ 1725: 1180· στὰ 1727: 200· στὰ 1728: 936· στὰ 1729: 100. Σὲ διάστημα δηλαδὴ ἑφτά χρόνων ἕνα μόνον ἐμπορικὸ σπῆτι διοχετεύει στὴν ἀγορὰ 2766 σώματα τῆς Ὀκτωῆχου. Σὲ αὐτὰ πρέπει νά προσθέσουμε καὶ ὅτι εἶναι Ὀκτώηχος ἀπὸ τῆ μικτὴ ἀναγραφή τοῦ 1726: Ὀκτώηχα καὶ Ψαλτήρια: 1200 αντίτυπα. Στὰ ἴδια χρόνια ἀπὸ τὸν ἴδιο οἶκο ἔχουμε ἀποστολές 400 ψαλτηριῶν τὸ 1725 καὶ 140 τὸ 1728/9. Στὴν ἀπογραφή τοῦ 1739 τῶν βιβλίων πού κρατοῦσε ὁ Ἰω. Στάνος γιὰ λογαριασμὸ τῆς ἐταιρίας Γλυκῆ - Στάνου, βρίσκουμε 238 ψαλτηρόπουλα καὶ 929 μεγάλα ψαλτήρια (Μέρτζιος, "Ἡ οἰκογένεια τῶν Γλυκῶν", ὁ.π., σ. 46). Ἐνας μικρὸς τόπος ὅπως ἡ Πάτμος (συνολικὸς πληθυσμὸς γύρω στὶς 2500 ψυχές) ἀπορροφᾷ 253 τουλάχιστον αντίτυπα τῆς Ὀκτωῆχου καὶ τοῦ Ψαλτηριοῦ μέσα σὲ δεκαπέντε χρόνια (Sp. Asdrachas, "Faits économiques et choix culturels: à propos du commerce de livres entre Venise et la Méditerranée orientale au XVIIIe siècle", π. *Studi Veneziani* 13 (1971) 610). Στὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης ὁ Γλυκῆς δηλώνει στὶς ἀρμόδιες ἀρχές τῆς Βενετίας ὅτι τύπωσε, τὸ 1822: 6000 αντίτυπα τῆς Ὀκτωῆχου, καὶ τὸ 1823: 50.000 Ψαλτήρια καὶ 100.000 Ὀκτώηχους (Μέρτζιος, *Ἑπειρωτικὰ Χρονικά* 13 (1938) 114-115). Τέλος, στὰ 1832, ἕνας μόνον ἔμπορος, ὁ Σ. Γερούσης, παραγγέλνει στὸ τυπογραφεῖο τῶν Γλυκῆδων 2500 ὀκτώηχους καὶ 600 ψαλτήρια (Ἀγγ. Παναγιωτοπούλου - Γαβαθᾶ, "Μεταβίβαση κυριότητος καὶ ἐμπορικὴ ἐπέκταση τοῦ τυπογραφείου Γλυκῆ", *Ἐρανιστής* 8 (1970) 150).

ροῦσε νὰ θεωρηθῆ χαρακτηριστικὸς δείκτης τῆς ἐγκατάλειψης τῶν κοινῶν σχολείων ἀπὸ τοὺς μαθητὲς ἀπὸ τὰ πρῶτα κίβλας χρόνια τῆς φοίτησός τους. Οἱ στατιστικοὶ τῆς ἐκπαίδευσης θὰ μιλοῦσαν, σήμερα, γιὰ μιὰ διαρροή τῶν μαθητῶν, τῆς τάξεως τοῦ 50%. "Ἄν, ὅπως θὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρία νὰ δοῦμε καὶ παρακάτω, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναθεωρήσουμε κάποτε, μὲ βάση καὶ τὰ στοιχεῖα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴ διάδοση τῶν ἐλληνικῶν βιβλίων, τὰ παραδομένα σχήματα γιὰ τὴν ἔκταση τοῦ ἀναλφαβητισμοῦ στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, δὲν θὰ πρέπη πάντως νὰ ξεχνοῦμε πὼς ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἓναν πρωτοβάθμιο ἀλφαβητισμὸ, ποὺ ἐπιτρέπει, σὲ ὅσους ἔχουν περάσει ἀπὸ τὰ κοινὰ σχολεῖα, νὰ ἱκανοποιοῦν τὶς βασικὲς ἀνάγκες τοῦ μέσου ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς: λίγα γράμματα, ὅσα χρειάζονται γιὰ νὰ μποροῦν νὰ παρακολουθήσουν τὴ λειτουργία, νὰ κρατήσουν τὸ τεφτέρι τῶν λογαριασμῶν, καὶ στὴν ἀνάγκη νὰ γράψουν ἓνα γράμμα ἢ νὰ ὑπογράψουν ἓνα συμβόλαιο. Γιὰ τὰ ὑπόλοιπα ὑπάρχουν, σὲ ἄλλη βαθμίδα τῆς κοινωνικῆς καὶ τῆς πολιτισμικῆς ἱεραρχίας, οἱ λόγιοι καὶ οἱ γραμματικοί: «ὅλα δὲν εἶναι διὰ ὅλους», ὅπως θύμιζε, μὲ ὀξύτητα, ἓνα πατριαρχικὸ γράμμα τοῦ 1700¹. "Ἐτσι, αὐτὸ τὸ κύμα τῆς ἀνορθογραφίας καὶ τῆς ἀσυνταξίας ποὺ διαπιστώνουμε στοὺς αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας καὶ ποὺ προκάλεσε τὴν ἀπόγνωση καὶ τὸ σαρκασμὸ τῶν περιηγητῶν καὶ τῶν διανοουμένων τοῦ Διαφωτισμοῦ, προέρχεται ἀπὸ ἀνθρώπους ποὺ ἤξεραν, πάντως, νὰ διαβάζουν καὶ νὰ γράφουν². Λίγο βέβαια: ὅσο χρειάζεταν γιὰ νὰ ἱκανοποιηθοῦν οἱ δεδομένες ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων τῆς κλειστῆς κοινωνίας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Τὸ ἀντίθετο δὲν θὰ ἦταν, ἄλλωστε, δυνατό.

Τὰ στοιχεῖα ποὺ παρέχει τὸ συμβόλαιο τοῦ 1584 εἶναι, ὅπως σημείωσα πρὶ ἄνω, τὰ μόνια ποὺ διαθέτουμε γιὰ τὰ τραβήγματα τῶν λειτουργικῶν βιβλίων στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας. Εἶναι ἐπίσης καὶ τὰ μόνια ἀκριβῆ στοιχεῖα ποὺ γνωρίζουμε γιὰ τὰ τραβήγματα ἐλληνικῶν βιβλίων τὸν 16ο αἰώνα³.

1. Πρβ. Ἡλιοῦ, *Προσθήκες*, ὅ.π., σ. 33.

2. Ἀπὸ τὰ ζακυνθινὰ συμβόλαια, στὰ ὁποῖα ἀναφέρθηκα, προκύπτει ὅτι ἡ διδασκαλία τῆς γραφῆς δὲν συνοδεύει ὑποχρεωτικὰ τὴ διδασκαλία τῆς ἀνάγνωσης. "Ἐτσι, ἐνῶ σὲ ὀρισμένα συμβόλαια ἀναγράφεται ρητὰ ἡ ὑποχρέωση τοῦ δασκάλου νὰ "μαθαίνῃ γράψιμο" στὸ μαθητὴ (βλ. Ζώης, ὅ.π., σ. κγ', λ') ἢ "γράμματα καὶ γράψιμο" (αὐτ., σ. κδ'), στὸ συμβόλαιο τοῦ 1650 ἀναφέρεται πὼς ὁ δάσκαλος "ὀφείλει νὰ μαθητεύσῃ τοῦ κύρ Πέτρου τὰ δύο παιδιὰ (...) τὸ μισὸ ψαλτήρι καὶ ἀπόστολον καὶ χωρὶς τὸ γράψιμον, καὶ μὲ τοιοῦτον, νὰ τὰ μάθῃ νὰ διαβάζου νὰ τὰ γράμματα κατὰ τὴν συνήθειαν ἀνεμποδίστως..." (αὐτ., σ. κδ').

3. Γιὰ τὸν 17ο αἰώνα ἡ πληροφόρησή μας δὲν εἶναι καλύτερη. Γνωρίζουμε τέσσερα συμβόλαια, ἀλλὰ τὸ καθένα ἀπὸ αὐτὰ ἀφορᾷ μίαν μόνον ἐκδοση: τὴ μετάφραση τῆς Καινῆς Διαθήκης ἀπὸ τὸν Μάξιμο Καλλιπολίτη (1638) σὲ 1500 ἀντίτυπα (βλ. Chr. Stepp, *Biblio-*

Ὅσοσο μπορούμε νὰ καλύψουμε, σὲ ἓνα ποσοστό, τὸ κενὸ αὐτὸ ἂν χρησιμοποιήσουμε, προσεχτικά, τοὺς ἀριθμοὺς ποὺ δίνει μιὰ ἀπόδειξη ἀγορᾶς, στὰ 1600, μιᾶς μεγάλης ποσότητας ἑλληνικῶν βιβλίων. Ἡ σημασία τῆς ἀπόδειξης αὐτῆς βρίσκεται, κυρίως, στὸ γεγονός ὅτι μᾶς παρουσιάζει μερικὰ κατώτατα ὄρια τραβηγμάτων ὀρισμένων λαϊκῶν λογοτεχνικῶν βιβλίων. Εἶναι ἀκριβῶς ἡ κατηγορία τῶν ἐντύπων, γιὰ τὴν ὁποία, ἀπὸ τὸν 16ο αἰῶνα ὡς τὴν Ἐπανάσταση, δὲν διαθέτουμε οὔτε ἓνα δεδομένο σχετικὰ μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀντιτύπων στὸν ὁποῖο κυκλοφοροῦσε ¹.

Κι ὅμως τὰ λαϊκὰ λογοτεχνικὰ βιβλία, ποὺ συγκροτοῦν τὸν βασικὸ κορμὸ τῆς λαϊκῆς μας βιβλιοθήκης, ἀντιπροσωπεύουν, ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις, μιὰν ἀπὸ τὶς σημαντικότερες κατηγορίες τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας ². «Μικρὰ καὶ χαροποιὰ βιβλία», ὅπως τὰ ἀποκαλεῖ ἓνας τυπογράφος τῆς Βενετίας ³, φτιαγμένα γιὰ νὰ προκαλοῦν ἀγλυκὰ ξεφαντώματα καὶ

graphische mededeelingen, Leiden 1883, σ. 215-217· πρβ. *BH*, 17. s., 1, σ. 381-383). Τὴν ἐξηγητὴ Λειτουργία τοῦ Κωνσταντινουπόλεως Γερμανοῦ (1639) σὲ 1000 ἀντίτυπα (βλ. Κ. Δ. Μέρτζιος "Ἐπιφάνιος Ἡγούμενος χορηγὸς - ἐκδότης", *Ἡπειρωτικὴ Ἔστια* 14 (1965) 108-9). Τὴν Ὀριστικὴ Ἀρμονία τῶν ὄντων τοῦ Γεράσιμου Βλάχου (1661) σὲ 1215 ἀντίτυπα καὶ τὸ Προσκυνητᾶριον τῆς Ἱερουσαλήμ τοῦ Ἀρσένιου Καλούδη (1661) σὲ 1520 ἀντίτυπα (βλ. G. Ploumidis, "La stampa greca a Venezia nel secolo XVII", π. *Archivio Veneto* 93 (1971) 38-40).

1. Οἱ λίγες ἐμπορικὲς πράξεις καὶ τὰ ἐμπορικὰ κατάστιχα ποὺ γνωρίζουμε καὶ ποὺ, σ' ἓνα ποσοστό, παρέχουν στοιχεῖα γιὰ τὴ διακίνηση τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου δὲν ἐπιτρέπουν νὰ συλλάβουμε, ἔστω ἔμμεσα, τὸ ὕψος τῆς κυκλοφορίας τῶν λαϊκῶν λογοτεχνικῶν βιβλίων.

2. Γιὰ τὰ ἑλληνικὰ λαϊκὰ λογοτεχνικὰ βιβλία βλ. κυρίως: N. Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, τ. Β': *Epoca influenței grecești*, Βουκουρέστι 1938. Δ. Β. Οἰκονομίδης, "Τὰ ἑλληνικὰ δημῶδη βιβλία καὶ ἡ ἐπίδρασις αὐτῶν ἐπὶ τὸν πνευματικὸν βίον τοῦ ρουμανικοῦ λαοῦ", *Ἐπετηρὶς Λαογραφικοῦ Ἀρχείου* 6 (1950/1) 3-56. J. Irmscher, "Bemerkungen zu den Venezianer Volksbüchern" [= *Probleme der neugriechischen Literatur*, Γ' Βερολίνο 1960, 144-179]. E. Follieri, "Su alcuni libri greci stampati a Venezia", ὁ.π. Linos Politis, "Venezia come centro della stampa e della diffusione della prima letteratura neellenica [ἀνακοίνωση στὴ διεθνῆ συνάντηση μὲ θέμα "Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente (sec. XV-XVI): Aspetti e problemi" (Βενετία, Ὀκτώβριος 1973). Εὐχαριστῶ τὸν κ. Α. Πολίτη ποὺ μοῦ ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ χρησιμοποιήσω τὸ κείμενο τῆς ἀνακοίνωσής του πρὶν ἀπὸ τὴ δημοσίευσή της]. Ἄν καὶ ἀφιερωμένη σὲ ἓνα μόνο βιβλίο, ἡ μελέτη τοῦ Γ. Βελουδῆ, *Der neugriechische Alexander* [*Miscellanea Byzantina Monacensia* 8], Μόναχο 1968, ἀντιμετωπίζει καὶ γενικότερα προβλήματα τοῦ λαϊκοῦ βιβλίου. Καλὴ μεθοδολογικὴ ἀντιμετώπιση ἀντίστοιχων θεμάτων στὴ Ρουμανία βλ. στὶς πρόσφατες μελέτες τοῦ Al. Duju, *Les livres de sagesse dans la culture roumaine*, Βουκουρέστι 1971· καὶ "Les livres de délectation dans la culture roumaine", *RESEE* 11 (1973) 307-325.

3. Πρβ. τοὺς καταλόγους "διαφόρων μικρῶν καὶ χαροποιῶν βιβλίων", ποὺ δημοσίεψε ὁ Α. Βόρτολις στὰ 1752 (= *Αἰσώπου Μύθοι*, Βενετία 1752, σ. 120), καὶ στὰ 1755 (= *Ἡ Βοσκοπούλα*, Βενετία 1755, σ. 23).

ἀκαρτερήματα»¹, προορίζονται ὄχι τόσο γιὰ τὸ μορφωμένο κοινὸ τῆς ἐποχῆς (πού καὶ αὐτὸ πάντως τὰ διαβάζει), ἀλλὰ κυρίως γιὰ ἐκείνους «τοὺς ἄλλους ὁποῦ διὰ ψυχαγωγίαν καὶ περιδιάβασιν ἀναγνώθουν κανένα ἀπλοῦν βιβλίον»². Βέβαια προκαλοῦν τὴν περιφρόνηση καὶ τὸ χλευασμὸ τῶν λογίων καὶ τῶν ἀνώτερων στρωμάτων τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας. Καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ Ἐκκλησία ἐμφανίζεται ἐξαιρετικὰ δύσπιστη ἀπέναντί τους. Σὲ ἓνα Ἐξομολογητᾶριο τοῦ 1622 θεωρεῖται πὼς ἀμαρτάνει ἐκεῖνος πού «ἐδιάβασε βιβλία ὁποῦ νὰ ἔλεγαν λόγια λαγνοίας, ἢ ἱστορικά, τὰ ὁποῖα διηγοῦνται ἐρωτικὰ λόγια, καὶ ἄπρεπα νὰ ἀκούονται ἀπὸ ἀφτιά φιλόθεα καὶ σεμνά. Καὶ διαβάζοντάς τα ἀνίσως ἔπερνε χαρὰν σαρκικὴν, καὶ μὲ κίνδυνον νὰ ἐπισυνέβη τέτοια ἡδονικὴ χαρὰ ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσιν ἢ ἄκουσμα τῶν τοιούτων βιβλίων ...»³. Τὰ μόνα βιβλία πού, μέσα στὴν ἐλληνικὴ βιβλιοπαραγωγή, ἀνταποκρίνονται σ' αὐτοὺς τοὺς χαρακτηρισμοὺς εἶναι, τελικὰ, οἱ λαϊκὲς φυλλάδες, ὁ Μεγαλέξανδρος, ὁ Ρεῖ τῆς Σκότζιας, ὁ Ἰμπέριος κτλ. Τὰ εἶχε ἐπισημάνει ἄλλωστε, μερικὲς δεκαετίες νωρίτερα, ὁ Παχώμιος Ρουσάνος, τοῦ ὁποῖου ἡ ὀρθοδοξία εἶχε ἐρεθιστῆ ἀπὸ τὴ διάδοση τῶν ἐρωτικῶν σατανικῶν βιβλίων: «τίς δ' ἂν ἀριθμήσει τοὺς ἀπωλείας Ἀπολλωνίους καὶ ὑπερηφάνους Ὑπερίους καὶ Χάροντας ἀχαρεῖς καὶ ταρταρίους καὶ Ἐρωτικὰ σατανικά, δι' ὧν εἰς βόθυνον κατάγονται οἱ τούτοις χρώμενοι σὺν τοῖς ἀναδείξασιν;»⁴. Στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα, ὅταν, μπρὸς στὴν ἄνοδο τῆς ἀστικῆς τάξης καὶ τῆς ἀστικῆς ιδεολογίας, ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησία εἶχε σκληρύνει τὴ στάση της σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς, ἢ καταδίκη γίνεται πιδὲ ἐπίσημη καὶ μὲ μεγαλύτερη σαφήνεια. Στὸ *Ἠηθάλιον* τοῦ Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτη, βιβλίον πού τὴν ἔκδοσή του εἶχε ἐγκρίνει, ὕστερα ἀπὸ πολλὰ πλοῦς ἐλέγχους, τὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως, βλέπουμε νὰ καταδικάζονται, μαζί μὲ τὰ αἵρετικὰ καὶ τὰ ἄθεα βιβλία, καὶ ὅλα περίπου τὰ λαϊκὰ λογοτεχνικὰ βιβλία πού κυκλοφοροῦσαν ἐκεῖνα τὰ χρόνια: «ἔτι καθὼς πρέπει νὰ ἀποβάλλωμεν τὰ Αἵρετικὰ βιβλία, ἔτζι πρέπει νὰ ἀποβάλλωμεν καὶ τὰ Ἐρωτικὰ βιβλία, καθὼς εἶναι ἡ ρῆμα τοῦ Ἐρωτοκρίτου, τῆς Ἐρωφίλης, τῆς Βοσκοπούλας, καὶ ἄλλων. Ὅμοίως καὶ τὰ γελωτοποιὰ καὶ ἄσεμνα. Καθὼς εἶναι

1. Ἀπὸ τὸν πρόλογο τῆς πρώτης νεοελληνικῆς μετάφρασης τοῦ Μπερτόλδου, Βενετία 1646, σ. 4.

2. Ἀπὸ τὸν πρόλογο τῆς πρώτης ἔκδοσης τοῦ *Ἐρωτόκριτου*, Βενετία 1713. Στὰ 1791 ὁ Πολυζῶης Λαμπανιτζιώτης φαίνεται πὼς χωρίζει τὰ βιβλία σὲ δύο κατηγορίες: «διὰ μαθήτευσιν» καὶ «διὰ περιδιάβασιν». βλ. *Νέα Χαλιμᾶ Α'*, Βιέννη 1791, σ. 6.

3. Νικηφόρου τοῦ Πασχαλέως, *Ἐγχειρίδιον μεθοδικὸν περὶ τοῦ μυστηρίου τῆς μετανοίας*, Βενετία 1622, σ. 96 (στὴν ἔκδοση τοῦ 1673 τὸ παράθεμα βρίσκεται στὴ σ. 115).

4. Βλ. Σπ. Λάμπρος, «Αἱ κατὰ τῶν τυπογράφων αἰτιάσεις τοῦ Κ. Δαπόντε καὶ τοῦ Π. Ρουσάνου», *ΝΕΛΛ*. 2 (1905) 347. Γιὰ τὴν ταύτιση τῶν βιβλίων στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται ὁ Ρουσάνος βλ. καὶ Α. Μουστοξύδης, «Παχώμιος», π. *Ἐλληνομνήμων* φ. 11 (1863) 651.

ἡ Χαλιμᾶ, ὁ Μπερτόλδος, τοῦ Σπανοῦ ἡ φυλλάδα, καὶ τοῦ Γαιδάρου, καὶ τὰ ὅμοια. Διὰ τὴν (...) λύμην καὶ βλάβην προξενοῦσιν εἰς τὰς ψυχὰς τῶν Χριστιανῶν. Καὶ ὅσοι γράφουν, ἢ τυπώνουν, ἢ ἀγοράζουν, ἢ διαβάζουν, ἢ ἀκούουν αὐτά, βαρέως ἀμαρτάνουσι, καὶ ἄς διορθωθοῦν»¹. Ἀλλὰ οὔτε ἡ δυσπιστία τῆς Ἐκκλησίας, οὔτε ἡ περιφρόνηση τῶν λογίων δὲν κατορθώνει νὰ ἐμποδίσῃ τὴν ἀνάπτυξη τῆς κυκλοφορίας τῶν λαϊκῶν βιβλίων. Οἱ φυλλάδες συνοδεύουν τοὺς ἀνθρώπους σὲ ὅλην τὴν ζωὴν. "Ὅποιος τις ἔχει ἀποκτήσει δὲν τις χρησιμοποιεῖ μία μόνο φορά· ἐπανέρχεται διαρκῶς σ' αὐτὲς καὶ εἴτε μπορεῖ νὰ τις διαβάσῃ μόνος του εἴτε τις δίνει σὲ ἄλλους, ἐπειδὴ δὲν ξέρει γράμματα, γιὰ νὰ τοῦ τις διαβάσουν, θὰ φτάσῃ κάποτε μέσα ἀπὸ ἀλλεπάλληλες ἀναγνώσεις ἢ ἀκροάσεις νὰ ξέρῃ «ξεστίχου», ἀπ' ἔξω, μεγάλα ἀποσπάσματα καὶ, ἀρκετὰ συχνά, ὁλόκληρα ἔργα. Μιὰ μαρτυρία, στὸν ἀρχόμενον 17ο αἰῶνα, εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὴ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη: ὁ Νικηφόρος Πασχαλεύς, συγγραφέας τοῦ Ἐξομολογηταρίου στὸ ὁποῖο ἀναφερθήκαμε, ζητᾷ ἀπὸ τοὺς ἀναγνώστες του, ἂν θέλουν νὰ ὠφεληθοῦν, νὰ διαβάζουν καὶ νὰ ξαναδιαβάζουν τὸ βιβλίον του, ὅπως κάνουν γιὰ κάποια ἄλλα — τὰ λαϊκὰ λογοτεχνικὰ βιβλία: «ἀνίσως καὶ ἀγοράζοντας το ὁ καθεὶς σας θέλετε τὸ ἔχει εἰς τὸν κόλπον σας, ὡς πράγμα ἀναγκαιότατον, διαβάζοντας το καὶ ξαναδιαβάζοντας το, κἂν ὡς κάμνετε εἰς τὰ βιβλία τὰ μυθώδη καὶ ζημιωτικὰ τῆς ψυχῆς σας, θέλετε ὠφεληθῆ πολλώτατα»². Ἄλλωστε τὰ λαϊκὰ βιβλία ὄχι μόνον ἀντιπροσωπεύουν τὸ 10%, τουλάχιστο, τῆς συνολικῆς παραγωγῆς στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, ἀλλὰ εἶναι ταυτόχρονα τὰ βιβλία μὲ τὴν μεγαλύτερη διάδοση μέσα στὸν ἐλληνικὸ λαόν, ὁ ὁποῖος, στὴ μεγάλη του πλειοψηφία, ἐξαντλοῦσε τὴν ἐπαφὴν του μὲ τὸ ἔντυπον στὴν ἀγορά, τὴν ἀνάγνωση ἢ τὴν ἀκρόαση τῶν μικρῶν αὐτῶν «βιβλιδίων».

Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὕτη ἀποτελοῦν ἕναν ἀπὸ τοὺς βασικότερους συντελεστὲς γιὰ τὴν διαμόρφωση τῆς συλλογικῆς νοοτροπίας τῶν λαϊκῶν στρωμάτων³: ἱκανοποιοῦν περιέργειες, ἐξάπτουν τὴν φαντασία, καλύπτουν ψυχολογικὰ τὶς τάσεις φυγῆς ἀπὸ τὴν σκληρὴν πραγματικότητά τῆς καθημερινῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ, προσφέροντας ταυτόχρονα, μέσα ἀπὸ τοὺς μηχανισμοὺς τῆς ἀντισταθμιστικῆς ἐξισορρόπησης, τὶς ἀπαραίτητες ἀσφαλιστικὰς δικλείδες ποὺ χρειάζεται μιὰ συντηρητικὴ κοινωνία γιὰ νὰ προκαλέσῃ τὶς ἀναγκαῖες ἐκτονώσεις καὶ νὰ ἀποφύγῃ τὴν διατάραξη τῶν καθιερωμένων ἰσορροπιῶν.

1. Πηδάλιον, Λιψία 1800, σ. 50· πρβ. Ἡλιοῦ Προσθήκες, Α', σ. 34-35.

2. Νικηφόρος Πασχαλεύς, ὁ.π., ἐκδ. 1622, σ. 15 (= ἐκδ. 1673, σ. 13).

3. Ἡ σημαντικότερη διερεύνηση ποὺ γνωρίζω τῶν ἐπιπτώσεων τῆς λαϊκῆς λογοτεχνίας καὶ τῶν λαϊκῶν βιβλίων στὴ διαμόρφωση τῶν συλλογικῶν νοοτροπιῶν, ἔχει γίνῃ ἀπὸ τὸν R. Mandrou, *De la culture populaire aux 17e et 18e siècles. La bibliothèque bleu de Troyes*, Παρίσι 1964.

Οἱ λόγοι αὐτοὶ ἀρκοῦν, φαντάζομαι, γιὰ νὰ δείξουν μὲ πόση προσοχὴ εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ ἐξετάζουμε κάθε ἐνδειξὴ καὶ τὴν παραμικρὴ, ἔστω καὶ ἔμμεση, πληροφορία, ποὺ ἐπιτρέπει νὰ μετρήσουμε, μὲ κάποια ἀκρίβεια, τὴν ἔκταση ποὺ εἶχε προσλάβει ἡ διάδοση τῆς λαϊκῆς φυλλάδας. Τέτοιου εἴδους πληροφορίες παρέχει ἡ ἀπόδειξη τοῦ 1600 ποὺ θὰ ἀναλύσουμε τώρα. Σ' αὐτὴν ἀναγράφονται οἱ ἀριθμοὶ τῶν ἀντιτύπων ἑνὸς τμήματος ἀπὸ τὰ βιβλία ποὺ βρέθηκαν στὴν ἀποθήκη τοῦ Μανουὴλ Γλυζούνη. Τὴν ἀπόδειξὴ τὴν ἔχει δημοσιέψει ὁ Κ. Δ. Μέρτζιος¹ ἀλλὰ, ὅσο γνωρίζω, δὲν ἔχει ἀκόμα ἀξιοποιηθῆ πρὸς τὴν κατεύθυνση ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ.

Τὰ περιστατικὰ εἶναι τὰ ἀκόλουθα: ὅταν τὸ 1596 πέθανε στὴ Βενετία ὁ Μανουὴλος Γλυζούνης, συγγραφέας, τυπογράφος καὶ ἐκδότης ἐλληνικῶν βιβλίων, οἱ ἐκτελεστὲς τῆς διαθήκης του βρῆκαν στὸ μαγαζὶ του «μεγάλῃ ποσότητῃ βιβλίων ἐλληνικῶν», ποὺ θέλησαν νὰ τὰ πουλήσουν χοντρικὰ. Καθὼς ὁ ἀγοραστὴς ποὺ παρουσιάστηκε πρόσφερε πολὺ χαμηλὴ τιμὴ, ζητοῦσε τριχρονὴ προθεσμία γιὰ τὴν ἐξόφληση καὶ ἦταν, ἐπιπλέον, ἀφερέγγυος, ὁ Σπηλιώτης Ταπεινός, γκουαρδιάνος τῆς κοινότητος, πρότεινε στὴν ἐλληνικὴ κοινότητα καὶ στὴν ἐλληνικὴ ἐκκλησίᾳ τῆς Βενετίας ν' ἀγοράσουν τὰ βιβλία αὐτὰ καὶ νὰ τὰ ἔμπορευτοῦν γιὰ λογαριασμό τους. Ἡ πρότασις ἐγένε δεκτὴ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1597². Δὲν γνωρίζουμε τὸ περιεχόμενον τῆς ἀπογραφῆς ποὺ ἐγένε τότε, ὅπως δὲν γνωρίζουμε καὶ τὸν ἀριθμὸ καὶ τὰ στοιχεῖα τῶν πωλήσεων ποὺ φαίνεται πὼς πραγματοποιήθηκαν στὰ ἐπόμενα χρόνια. Ἀντίθετα, διαθέτουμε ἀναλυτικὰ στοιχεῖα γιὰ μιὰ μεγάλη ἀγορὰ ποὺ πραγματοποιήθηκε, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1600, ἑνὸς βενετσιάνου τυπογράφου, ὁ Δομίνικος Ἀλιμπράντι. Ὁ Ἀλιμπράντι ἀγοράζει 21.509 ἀντίτυπα σαράντα ἐπτὰ διαφορετικῶν ἐκδόσεων. Ἡδη αὐτὸς ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν ἀντιτύπων (ποὺ ἀποτελεῖ, ὅπως θὰ δοῦμε, τμήμα μόνον τῶν βιβλίων ποὺ βρέθηκαν στὴν ἀποθήκη τοῦ Γλυζούνη) εἶναι ἐνδεικτικὸς τῆς ἔκτασης καὶ τοῦ ὄγκου ποὺ εἶχε προσλάβει ἡ διακίνηση τοῦ ἐλληνικοῦ βιβλίου στὰ τέλη τοῦ 16ου αἰῶνα.

Ἀνάμεσα στοὺς 47 τίτλους ποὺ ἀναγράφονται στὴν ἀπόδειξὴ τοῦ 1600, ἐφτά ἢ ὀχτῶ ἀνήκουν στὴν κατηγορίᾳ τῶν λαϊκῶν λογοτεχνικῶν βιβλίων. Εἶναι: ὁ Ἀπόκοπος, ὁ Ἀπολλώνιος, ὁ Γάιδαρος (= Γαδάρου, Λύκου καὶ ἀλουποῦς διήγησις ὠραία), τὸ *Fior di Virtù* (= Ἄνθος τῶν Χαρίτων), ὁ Ἰμπέριος, ἡ Ἱστορία τοῦ ἀγίου Νικολάου, ἡ Ἱστορία τῆς Σωσάννης, καὶ, ἴσως, οἱ Προφητεῖες.

1. Κ. Δ. Μέρτζιος, *Θωμᾶς Φλαγγίνης καὶ ὁ Μικρὸς Ἑλληνομνημῶν*, Ἀθ. 1939, σ. 208-209.

2. Μέρτζιος, σ. 208.

Στὴν ἀπόδειξη, ὅπως τὴ δημοσιεύει ὁ Κ. Δ. Μέρτζιος, ἀναγράφονται καὶ οἱ ἀκόλουθοι τίτλοι πού χρειάζονται κάποια ἐξήγηση: *Ἱστορία τῆς Αὐτοκρατορίας, Inbarii*, καὶ *Ἀπόβολοι*. Ὑποθέτω πὼς πρόκειται γιὰ παραναγνώσεις ἢ γιὰ βιαστικὲς μεταφράσεις τοῦ ἐκδότη: *Ἱστορία τῆς Αὐτοκρατορίας* πρέπει νὰ εἶναι βιαστικὴ μετάφραση τοῦ *Istorie Imperii*, δηλαδή: Ἱστορία τοῦ Ἱμπερίου, ὁ γνωστός μας Ἱμπερίος. Νομίζω, ἐπίσης, πὼς ἐπιβάλεται νὰ γίνῃ ἡ ταύτιση *Inbarii* = Ἱμπεριοί. Ὁ μυστηριώδης *Ἀπόβολος* πρέπει νὰ εἶναι ὁ *Ἀπόκοπος*¹ θὰ πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε τὴν ταύτιση *Ἀπόβολος* = *Ἀπόστολος* ἀφοῦ, στὴν ἀπόδειξη τοῦ Ἀλιμπράντι, διευκρινίζεται πὼς πρόκειται γιὰ βιβλίον πού ἀποτελεῖται ἀπὸ «δύο φύλλα»¹. Ὡστε στὸν ἀριθμὸ τῶν ἀντιτύπων τοῦ *Ἀπόκοπου* καὶ τοῦ *Ἱμπερίου* πού ἀγοράστηκαν ἀπὸ τὸν Ἀλιμπράντι πρέπει, ἂν ἡ ὑπόθεσή μου εἶναι σωστὴ, νὰ προσθέσουμε, ἀντίστοιχα, τὰ ἀντίτυπα τῶν «Ἱστοριῶν τῆς Αὐτοκρατορίας» καὶ τῶν «*Inbarii*» στὴν πρώτη περίπτωση καὶ τῶν «*Ἀπόβωλων*» στὴ δεύτερη. Σημειῶνω πάντως πὼς ἐνῶ ἡ αὔξησις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀντιτύπων τοῦ *Ἱμπερίου* πού προκύπτει δὲν εἶναι σημαντικὴ, προκειμένου γιὰ τὸν *Ἀπόκοπο* ἡ διαφορὰ εἶναι μεγάλη: 1910 ἀντίτυπα τοῦ *Ἀπόκοπου* καὶ 1250 τοῦ *Ἀπόβωλου*. Ὡστε θὰ πρέπει νὰ διατηρήσουμε κάποια ἐπιφύλαξη γιὰ τὴν ἀξία τοῦ ἀθροίσματος, γιὰ τὸ ἐνδεχόμενο πού ἡ ταύτιση πού προτείνω δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα.

Ἡ ἀπόδειξη τοῦ 1600 χωρίζει τὰ βιβλία πού ἀγόρασε ὁ Ἀλιμπράντι σὲ τρεῖς κατηγορίες: ἀντίτυπα «δεμένα [=σταχομένα] ἐντὸς κιβωτίων» ἀντίτυπα «ἄδετα»· γιὰ τὴν τρίτη κατηγορία (πρῶτη στὴ σειρά τῆς ἀναγραφῆς) δὲν παρέχεται ἐνδειξη· μπορούμε νὰ υποθέσουμε πὼς πρόκειται γιὰ βιβλία πού φυλάγονταν χύμα σὲ κάποιο δωμάτιο ἢ σὲ κάποια ἀποθήκη. Στὸν ἐπόμενο πίνακα παρουσιάζονται συγκεντρωτικὰ τὰ στοιχεῖα τῆς ἀπόδειξης τοῦ 1600 πού ἀφοροῦν τὰ λαϊκὰ λογοτεχνικὰ βιβλία.

ΠΙΝΑΚΑΣ II

τίτλοι	ἀντίτυπα			
	Χύμα	Δεμένα, σὲ κιβώτια	ἄδετα	Σύνολο
{ Ἀπόκοπος	530	130	1250	{ 3160
{ Ἀπόβωλος			1250	
Ἀπολλώνιος	734		1155	1889
Γάιδαρος	300	140	2450	2890
Fior di Virtù	50		450	500
{ Ἱμπερίος	56		3460	{ 3576
{ Ἱστορία τῆς Αὐτοκρατορίας				
{ <i>Inbarii</i>		60		
Ἱστορία τοῦ Ἀγ. Νικολάου		100		100
Ἱστορία τῆς Σωσάννης		120		120
Προφητεῖαι	685	1		686
Σύνολο				12.921

1. Αὐτ., σ. 209.

Μερικὲς προκαταρκτικὲς παρατηρήσεις εἶναι ἀναγκαῖες πρὶν χρησιμοποιήσουμε, γιὰ τὸ σκοπὸ μας, τὰ στοιχεῖα ποὺ παρέχονται στὴν ἀπόδειξη αὐτῆ. Τὰ ἀντίτυπα ποὺ ἀγοράζει ὁ Ἀλιμπράντι δὲν καλύπτουν, κατὰ κανέναν τρόπο, τὸ σύνολο τῶν βιβλίων ποὺ βρέθηκαν στὴν ἀποθήκη τοῦ Γλυζούνη. Ξέρουμε πὼς τὸ 1597, μὲ αἴτηση τοῦ Σπηλιώτη Ταπεινοῦ, ὁ Γαβριὴλ Σεβῆρος, ἀρχιεπίσκοπος Φιλαδελφείας, ἀπειλῆσε μὲ ἀφορισμὸ ἐκείνους ποὺ εἶχαν ἀφαιρέσει ἢ κλέψει βιβλία καὶ ἄλλα ἀντικείμενα τοῦ Γλυζούνη, καὶ πὼς τὸ 1599 ὁ ἀφορισμὸς ἐξαπολύθηκε¹. Ὡστε ὑπάρχουν ἀπὸ αὐτὴ τὴν πλευρὰ ἄγνωστης ἔκτασης ἀπώλειες. Ἐξἄλλου δὲν διαθέτουμε στοιχεῖα γιὰ τὸ σύνολο τῶν πωλήσεων ποὺ πραγματοποιήθηκαν. Γνωρίζουμε μόνον πὼς δύο ἄλλοι βενετσιάνοι βιβλιοπῶλες, ὁ Δομίνικος καὶ ὁ Ἀντρέας «ντὲ Βολόνι», ἀγόρασαν ἀπὸ τὸ ἴδιο ἀπόθεμα «56 δέματα ἐλληνικὰ καὶ ἰταλικὰ βιβλία» πρὸς 24 δουκάτα τὸ πακέτο². Τέλος, ἓνα τμῆμα ἀπὸ τὰ βιβλία τοῦ Γλυζούνη ἔμεινε στὴν ἔδρα τῆς κοινότητος, καὶ φαίνεται πὼς ἀποτέλεσε ἓναν ἀπὸ τοὺς πρώτους πυρῆνες τῆς βιβλιοθήκης τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος τῆς Βενετίας³.

Ἔτσι, οἱ ἀριθμοὶ ποὺ βρίσκουμε στὴν ἀπόδειξη τοῦ Ἀλιμπράντι δὲν ἀντιπροσωπεύουν παρὰ ἓνα τμῆμα μόνον ἀπὸ τὰ βιβλία ποὺ βρέθηκαν στὴν ἀποθήκη τοῦ Γλυζούνη. Γιὰ τὸ θέμα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, γιὰ τὰ τραβήγματα, ὁ ἀριθμὸς τῶν σωμάτων ποὺ ἀγόρασε ὁ Βενετὸς τυπογράφος δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ παρὰ ὡς ἐνδεικτικὸ κατώτατο ὄριο. Εἶναι ἄλλωστε αὐτονόητο πὼς τὰ βιβλία ποὺ βρέθηκαν στοῦ Γλυζούνη ἀνήκουν σὲ ἐκδόσεις ποὺ εἶχαν ἤδη ἀρχίσει νὰ καταναλώνονται: ἓνα τμῆμα ἀπὸ τὰ ἀντίτυπα τῆς καθεμιᾶς ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις αὐτὲς πρέπει νὰ εἶχε ἤδη πουληθῆ ἢ διατεθῆ στὸ διάστημα ποὺ θὰ εἶχε μεσολαβῆσει ἀνάμεσα στὸ τέλος τῆς ἐκτύπωσης καὶ τὸ θάνατο τοῦ Γλυζούνη. Κι ὅπως ξέρουμε, διάθεση βιβλίων σημαίνει, γιὰ ἓναν ἐκδότη ἐλληνικῶν βιβλίων στὴ Βενετία, τὴν ἄμεση ἀποστολὴ ἑνὸς ἀριθμοῦ ἀντιτύπων (λιγότερο ἢ περισσότερο σημαντικοῦ κατὰ τὴν περίπτωσιν) πρὸς τὶς τουρκοκρατούμενες ἢ τὶς βενετοκρατούμενες ἐλληνικὲς περιοχάς, ὅπου βρισκόταν ἡ φυσικὴ πελατεία τῶν ἐλληνικῶν βιβλίων, τὸ ἐλληνικὸ ἀναγνωστικὸ κοινόν. Ἄς σημειώσουμε τέλος πὼς ἓνα τμῆμα ἀπὸ τὰ ἀντίτυπα ποὺ βρέθηκαν στὴν ἀποθήκη τοῦ Γλυζούνη ἀνήκουν σὲ δικές του ἐκδόσεις. Ὅ,τι γνωρίζουμε γιὰ τὶς ἐκδοτικὲς του δραστηριότητες τὸν δείχνει, πάντα, νὰ μετέχη σὲ ἐκδοτικὲς ἐταιρεῖες⁴ — πράγμα ποὺ σημαίνει πὼς, κατ' ἀρχήν, δὲν ἦταν ὁ μοναδικὸς ἰδιοκτῆτης τῶν βιβλίων ποὺ τύπωνε. Εἶναι λοιπὸν λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε πὼς οἱ ἄλλοι συνεταῖ-

1. Κ. Δ. Μέρτζιος, ὁ.π., σ. 206.

2. Αὐτ., σ. 209.

3. Βλ. Ι. Βελούδης, *Ἑλλήνων ὀρθοδόξων ἀποικία ἐν Βενετίᾳ*, Βενετία 1893, σ. 123· πρβ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Βενετία 1477, 1828. Ἀνέκδοτα κείμενα», *Θησαυροίσματα* 1 (1962) 9.

4. Μέρτζιος, ὁ.π., σ. 204-205, 214.

ροι του εἶχαν κρατήσει τὰ ἀντίτυπα πού ἀναλογοῦσαν στό μερίδιό τους, ἢ ὅτι τὰ εἶχαν ἀποσύρει, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Γλυζούνη, ἀπὸ τοὺς ἐκτελεστές τῆς διαθήκης του.

“Ὅλες αὐτὲς οἱ παρατηρήσεις, πού θέλουν νὰ τονίσουν, ὅσο πιὸ ἔντονα γίνεται, τὸν μερικὸ χαρακτήρα τῆς ἀγορᾶς τοῦ Ἀλιμπράντι, σκοπεύουν κυρίως στό νὰ ὑπογραμμιστῇ τὸ γεγονός ὅτι παρὰ τὴ μερικότητά τους οἱ ἀριθμοὶ τῶν ἀντιτύπων πού ἀναγράφονται στὴν ἀπόδειξη τοῦ 1600 ἐξακολουθοῦν νὰ παραμένουν ἐξαιρετικὰ ὑψηλοί.

Ἄς ἀφήσουμε, προσωρινά, κατὰ μέρος τὴν Ἱστορία τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ τὴν Ἱστορία τῆς Σωσάννης, πού ἀναγράφονται στὴν ἀπόδειξή μας μὲ, ἀντίστοιχα, 100 καὶ 120 ἀντίτυπα: μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε πὼς ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ὑπόλοιπα προγενέστερων ἐκδόσεων, πού ὁ Γλυζούνης ἐξακολουθοῦσε νὰ τὶς διοχετεύη στὴν ἀγορά. Ἀντίθετα, ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν ἀντιτύπων τῶν ὑπόλοιπων λαϊκῶν βιβλίων (ἀπὸ 500 ὡς 3576 σώματα γιὰ τὸ καθένα) δημιουργεῖ τὴ βεβαιότητα ὅτι ἀντιστοιχοῦν σὲ μία καὶ μόνο ἔκδοση τοῦ κάθε βιβλίου. Πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε τὸ ἐνδεχόμενον νὰ ἔχη ἀγοράσει ὁ Γλυζούνης τὰ ἀντίτυπα αὐτὰ ἀπὸ ἄλλους ἐκδότες, γιὰ νὰ ἀνταποκριθῇ σὲ κάποια μεγάλη παραγγελία· καὶ ἂν εἶχε πάρει μιὰ τέτοια παραγγελία — πράγμα πού φαίνεται λίγο δύσκολο νὰ τὸ δεχτοῦμε — πάλι ἢ πιὸ προσοδοφόρα λύση θὰ ἦταν νὰ τυπώσῃ γρήγορα¹, χρησιμοποιώντας μιὰ ἢ περισσότερες πρέσες, τὶς μικρὲς φυλλάδες πού τοῦ εἶχαν ζητηθῇ. Ὡστε τὰ ἀντίτυπα πού βρέθηκαν στοῦ Γλυζούνη πρέπει νὰ ἀνήκουν σὲ μία ἔκδοση τοῦ κάθε βιβλίου. Καὶ μὲ μία ἢ δύο ἐξαιρέσεις, γιὰ τὶς ὁποῖες θὰ γίνῃ λόγος παρακάτω, οἱ ἐκδόσεις αὐτὲς πρέπει νὰ ἔγιναν σὲ χρόνον πλησιέστατο πρὸς τὸ 1596, τὸ χρόνο πού τὰ βιβλία αὐτὰ βρέθηκαν στό μαγαζὶ τοῦ χιώτη ἐκδότη.

Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ, ἔστω κι ἂν αὐτὴ ἢ παρέκβαση μᾶς βγάζει ἀπὸ τὸ θέμα μας, ὅτι ἡ ἀπόδειξη τοῦ 1600 μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀνιχνεύσουμε μιὰ λαθάνουσα σειρά ἐκδόσεων λαϊκῶν βιβλίων. Πραγματικὰ καὶ μὲ μοναδικὴ ἐξαιρέση τὸ ἄνθος τῶν Χαρίτων, τὸ σύνολο τῶν λαϊκῶν βιβλίων πού βρέθηκαν στό μαγαζὶ τοῦ Γλυζούνη ἀνήκουν σὲ ἐκδόσεις πού, ὅσο γνωρίζω, δὲν ἔχουν ἐπισημανθῇ ἀπὸ τὴν ἔρευνα, καὶ πού πάντως δὲν ἔχουν ἐνσωματωθῇ οὔτε στὴν *Bibliographie Hellénique* τοῦ Legrand, οὔτε στὶς συστηματικὲς προσθῆκες

1. Δὲν εἴμαστε πληροφορημένοι γιὰ τὴν ταχύτητα τῶν ἐκτυπώσεων στὰ τυπογραφεῖα τῆς Βενετίας ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Σημειῶνω, τελείως ἐνδεικτικὰ, πὼς στὴ Βιέννη, ὅταν ὁ Ρήγας ἀποφάσισε νὰ τυπώσῃ παράνομα τὴν ἐπαναστατικὴ του προκήρυξη (σὲ μία κόλλα = ἓνα τυπογραφικὸ), δὺὸ νυχτέρια ἔφτασαν γιὰ νὰ τυπωθοῦν 3000 ἀντίτυπα· βλ. Ἐ. Legrand, *Documents inédits concernant Rhigas Velestinlis*, Παρίσι 1892, σ. 17 καὶ 69.

στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, ὅσες ἔχουν δημοσιευτῆ ὡς σήμερα. Μιὰ μικρὴ ἐπιφύλαξη μπορεῖ νὰ υπάρξει γιὰ τὴν Ἱστορία τῆς Σωσάννης, ἐπειδὴ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀντιτύπων ποὺ ἀγοράζει ὁ Ἀλιμπράντι εἶναι σχετικὰ μικρὸς (120 ἀντίτυπα), καὶ μπορεῖ νὰ προέρχονται ἀπὸ προγενέστερη ἔκδοση. Ὡστόσο, καθὼς ἡ μόνη γνωστὴ ἔκδοση τῆς Σωσάννης πρὶν ἀπὸ τὸ 1596 εἶναι ἡ (πρῶτη;) ἔκδοση τοῦ 1569¹, ἔχει δηλαδὴ γίνεи 27 χρόνια νωρίτερα, δὲν πρέπει νὰ ἀποκλειστῆ τὸ ἐνδεχόμενον πὼς τὰ ἀντίτυπα ποὺ βρέθηκαν στὴν ἀποθήκη τοῦ Γλυζούνη ἀνήκουν σὲ λαυθάνουσα μεταγενέστερη ἔκδοση².

Ἀνεπιφύλακτα κατηγορηματικοὶ μποροῦμε νὰ εἴμαστε γιὰ τὰ ὑπόλοιπα ἕξι βιβλία: ὅλα ἀνήκουν σὲ λαυθάνουσες ἐκδόσεις. Ὁ τίτλος *Προφητεῖαι* δὲν ἀντιστοιχεῖ σὲ κανένα ἀπὸ τὰ γνωστά μας ἐλληνικὰ βιβλία ποὺ κυκλοφόρησαν τὸν 16ο αἰῶνα ἢ μεταγενέστερα³. Ὡστε, στὴν περίπτωσή αὐτή, ἔχουμε νὰ κάνουμε ὄχι μόνο μὲ λαυθάνουσα ἔκδοση, ἀλλὰ μὲ ἀγνοούμενον ἔργο, ποὺ ἴσως, ἄλλωστε, νὰ μὴν ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν λαϊκῶν λογοτεχνικῶν βιβλίων, ἀλλὰ στὴν κατηγορία τῶν ἐκκλησιαστικῶν θρησκευτικῶν (ὅπως εἶναι π.χ. ὁ *Θησαυρὸς*, ὁ *Παράδεισος*, ἡ *Ἀμαρτωλῶν Σωτηρία* κτλ.), ποὺ ἀπευθύνονται σὲ διαφορετικὸ ἀναγνωστικὸ κοινό.

Κάτι ἀνάλογο συμβαίνει καὶ μὲ τὴν Ἱστορία τοῦ ἁγίου Νικολάου: δὲν ὑπάρχει γνωστὴ ἔκδοση βιβλίου μὲ αὐτὸν τὸν τίτλο πρὶν ἀπὸ τὸ 1596. Θεωρῶ πάντως πιθανὸ πὼς ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἀγνοούμενη ἔκδοση, ποὺ ἴσως μάλιστα νὰ μὴν εἶναι καὶ ἡ πρώτη, τοῦ *Βίου τοῦ ἁγίου καὶ μεγάλου Νικολάου*. Πρόκειται γιὰ τὴν ἔμμετρη λαϊκὴ φυλλάδα, ποὺ φέρεται σὰν ἔργο τοῦ κρητικοῦ Θεολόγου Μοσχολέου καὶ ποὺ τυπώθηκε μὲ ἔξοδα ἑνὸς Νικολάου «Κρητὸς ποιητοῦ τοῦ νέου»⁴. Τῆς ριμάδας αὐτῆς γνωρίζουμε δύο μεταγενέστερες ἐκδόσεις: τὸ 1626, ἀπὸ τὸν Α. Pinelli⁵ καὶ τὸ 1648 ἀπὸ τὸν G.-A. Giuliani⁶.

1. BH 17. s., 4, ἀρ. 672.

2. Πρβ. Ἡλιού, *Προσθήκες*, Α' σ. 84.

3. Πρβ. ἴσως V. Gardthausen, *Catalogus codicum graecorum Sinaiticorum*, Oxonii 1886, σ. 6, ἀρ. 19: Ἐναγνώσματα Προφητείας, μὲ κολοφώνα: Ἡ ἱερὰ αὕτη βίβλος τῶν ἁγίων προφητῶν τετύπεται μὲν ἐν Ἐνετίῃσι, πόνω δὲ καὶ δεξιότητι Νικολάου τοῦ Φέτζη... [1545].

4. Οἱ τελευταῖοι στίχοι τοῦ ποιήματος παρουσιάζουν, ὅπως ἦταν ἡ συνήθεια, τὸν ποιητὴ καὶ τὸν ἐκδότῃ: Θεολογήτου ποιῆμα Κρητὸς τοῦ Μοσχολέου, / καὶ ἐτυπώθη μ' ἔξοδον Κρητὸς ποιητοῦ τοῦ νέου, / ὡς δοῦλος καὶ συνώνυμος τοῦ ἁγίου Νικολάου ... Βλ. *Βίος τοῦ ἁγίου καὶ μεγάλου Νικολάου*, Βενετία 1626, φ. 7β.

5. BH 17. s., 1, ἀρ. 156. Τὸ μόνο ἀντίτυπο ποὺ γνώριζε ὁ Legrand εἶναι τῆς Bibliothèque Nationale τοῦ Παρισιοῦ. Ἄλλο ἀντίτυπο σώζεται στὴ Μαρκιανὴ τρίτο ὑπῆρχε στὴ βιβλιοθήκη Α. Βερναρδάκη.

6. Μ. Φώσκολος, «Τὰ παλαιὰ ἐλληνικὰ βιβλία τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου τοῦ ἁγ. Ἀθανασίου τῆς Ρώμης», Ὁ Ἐραμιστῆς 9 (1971) 41, ἀρ. 28.

Ὁ Legrand, πού εἶχε ἀναδημοσιέψει τὸν *Βίο τοῦ ἁγίου Νικολάου*¹, θεωροῦσε πὼς ὁ κρητικὸς ποιητὴς Νικόλαος πού εἶχε χρηματοδοτήσει τὴν ἔκδοση θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ὁ Νικόλαος Δριμυτηνός, ὁ ἐκδότης τῆς Βοσκοπούλας². Ἐξάλλου οἱ ἱστορικοὶ τῆς λογοτεχνίας μας, στηριγμένοι στὴν (πρώτη γνωστὴ) ἔκδοση, τοῦ 1626, τοποθετοῦν τὸ ἔργο στὴν παραγωγή τοῦ 17ου αἰώνα. Ἐνα, σχετικὰ πρόσφατο, εὑρημα τοῦ Κ. Δ. Μέρτζιου ἐπιτρέπει, νομίζω, ὀρισμένες συσχετίσεις πού, ἂν ἡ ὑπόθεσή μου εἶναι σωστὴ, προωθοῦν κάπως τὶς γνώσεις μας γιὰ τὸ θέμα αὐτό. Στὰ 1568 ὁ Κρητικὸς Νικόλαος Παπαδόπουλος πήρε ἄδεια, ἀπὸ τὴν ἀρμόδια βενετικὴ ἀρχή, νὰ τυπώσει δύο ἔμμετρα ἔργα του, γραμμένα σὲ δημώδη ἑλληνικὴ γλῶσσα. Τὸ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ εἶχε γιὰ θέμα τὸ βίο τῆς Παναγίας, καὶ τὸ δεύτερο, αὐτὸ πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, τὸ βίο τοῦ ἁγίου Νικολάου³. Δὲν ἔχουμε καμιὰ ἔνδειξη γιὰ τὸ ἂν αὐτὰ τὰ δύο βιβλία κυκλοφόρησαν τότε — ἀλλά, φυσικά, αὐτὸ δὲν σημαίνει ἀπολύτως τίποτε, ὅταν γνωρίζουμε τὴν ἔκταση τῶν ἀπωλειῶν στὸ χῶρο τῶν λιγιστέλιδων λαϊκῶν φυλαδίων. Ἀντίθετα, ἡ ὑπαρξὴ στὸ ἀπόθεμα τοῦ Γλυζούνη βιβλίου τιτλοφορημένου *Ἱστορία τοῦ ἁγίου Νικολάου* ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσουμε πὼς ἡ ἔκδοση πραγματοποιήθηκε στὸν καιρὸ τῆς. Ἐτσι μπορούμε νὰ ἐξηγήσουμε ὀρθότερα καὶ τὴ διατύπωση ὅτι ἡ ριμάδα τυπώθηκε μὲ ἔξοδα τοῦ κρητικοῦ ποιητῆ Νικολάου. Νικόλαος δὲν θὰ εἶναι, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, ὁ Δριμυτηνός, ἀλλὰ ὁ Νικόλαος Παπαδόπουλος, πού ἴσως εἶχε διασκευάσει τὸ ἔργο τοῦ Θεολόγου Μοσχολέου⁴. Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπ' ὅλα αὐτά, ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ σχέση τοῦ γνωστοῦ μας *Βίου τοῦ ἁγίου Νικολάου* μὲ τὸ ἔργο τοῦ Νικολάου Παπαδόπουλου, ἐκεῖνο πού εἶναι βέβαιο εἶναι πὼς τὰ ἀντίτυπα πού βρέθηκαν στὴν ἀποθήκη τοῦ Γλυζούνη ἀνήκουν σὲ λανθάνουσα ἔκδοση.

Τῶν ὑπόλοιπων λαϊκῶν βιβλίων πού βρέθηκαν στοῦ Γλυζούνη γνωρίζουμε μία ἢ περισσότερες ἐκδόσεις πού ἔχουν γίνεи πρὶν ἀπὸ τὸ 1596. Ὡστόσο

1. *Bibliothèque Grecque Vulgaire A'*, Παρίσι 1880, σ. 321- 329.

2. Αὐτ., σ. XXXI, καὶ *BH*, 17. s. 1, σ. 218.

3. Κ. Δ. Μέρτζιος, "Ὀκτὸ ἄδειαι διὰ τὴν ἐκτύπωση βιβλίων ἐν Βενετίᾳ (1559-1572)", *Ἀθηνᾶ* 69 (1966/7) 176.

4. Μποροῦμε, ἴσως, νὰ προχωρήσουμε περισσότερο: ὁ Κρουμπάχερ, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, μετάφρ. Γ. Σωτηριάδη, Γ' 1900, σ. 77, εἶχε παρατηρήσει πὼς ὁ *Βίος τοῦ ἁγίου Νικολάου* εἶναι "διασκευὴ παλαιότερου ποιήματος". ὁ Μ. Μανούσακας, *Ἡ Κρητικὴ λογοτεχνία κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Βενετοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 18, διαπιστώνει πὼς ἀπὸ τοὺς 268 στίχους τοῦ ποιήματος οἱ 138 πρῶτοι "φαίνονται λόγια προσθήκη". Ἴσως λοιπὸν ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἔργο τοῦ Θεολόγου Μοσχολέου πού διασκευάζει ἢ συμπληρώνει ὁ Νικόλαος Παπαδόπουλος. Ἀντίστοιχες περιπτώσεις ὑπάρχουν καὶ ἄλλες στὰ χρονικὰ τῆς λογοτεχνίας καὶ τῆς τυπογραφίας ἐκείνων τῶν χρόνων. Ἀλλά, φυσικά, γιὰ ν' ἀποφανθῆ κανεὶς ὀριστικὰ χρειάζονται κάπως περισσότερα στοιχεία ἀπὸ αὐτὰ πού διαθέτουμε σήμερα.

ὁ πολὺ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν ἀντιτύπων τοῦ Ἐπολλωνίου, τῆς φυλλάδας τοῦ Γαιδάρου, τοῦ Ἀπόκοπου καὶ τοῦ Ἰμπέριου ἀποκλείουν τὴ δυνατότητα νὰ πρόκειται γιὰ ἀντίτυπα προγενέστερων ἐκδόσεων πού εἶχαν περιέλθει στὴν κατοχὴ τοῦ Γλυζούνη. Στὰ σχετικὰ ἐπιχειρήματα πού σημείωσα παραπάνω ἄς προσθέσουμε καὶ ὅτι ὑπάρχει μιὰ μεγάλη χρονικὴ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὰ 1596, χρόνο πού τὰ βιβλία αὐτὰ βρέθηκαν στὸ μαγαζὶ τοῦ Γλυζούνη, καὶ τὴν τελευταία γνωστὴ μας ἐκδοσὴ καθεμιᾶς ἀπὸ τὶς λαϊκὲς φυλλάδες πού ἀναφέραμε: 57 χρόνια γιὰ τὴ φυλλάδα τοῦ Γαιδάρου, 43 χρόνια γιὰ τὸν Ἀπόκοπο, 34 χρόνια γιὰ τὸν Ἰμπέριο, 14 χρόνια γιὰ τὸν Ἀπολλώνιο. Εἶναι δύσκολο νὰ δεχτοῦμε πὼς δύο, τρεῖς ἢ τρεισήμισι χιλιάδες ἀντίτυπα τοῦ κάθε βιβλίου ἔμεναν στὴν ἀποθήκη γιὰ τόσο μεγάλα διαστήματα. Πραγματικὰ τῆς φυλλάδας τοῦ Γαιδάρου ἡ μόνη (ἔμμεσα) γνωστὴ ἐκδοσὴ τὸν 16ο αἰώνα ἔχει γίνει τὸ 1539¹. Τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἰμπέριου οἱ δύο πρῶτες ἐκδόσεις πού γνωρίζουμε ἔχουν γίνει τὸ 1553 καὶ τὸ 1562². Τοῦ Ἀπολλωνίου ἡ τελευταία γνωστὴ ἐκδοσὴ πρὶν ἀπὸ τὸ 1596 εἶναι τοῦ 1579³. Μὲ τὸν Ἀπόκοπο τὰ βιβλιογραφικὰ δεδομένα εἶναι κάπως πιὸ πολὺπλοκα⁴: ἡ τελευταία, κανονικὰ βιβλιογραφημένη, ἐκδοσὴ πρὶν ἀπὸ τὸ 1596 ἔχει γίνει τὸ 1553, στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Cr. Zanetti⁵. Ὁ Graesse ἀναγράφει μιὰ ἐκδοσὴ πού ἔγινε «ἐν Βενετίαις, ἀφξέ» (1595)⁶ καὶ πού, ὅσο γνωρίζω, ἔχει περάσει ἀπαρατήρητη. Ὁ Brunet ἐπισήμανε τὴν ἀνωμαλία στὴ μεταγραφὴ τῆς χρονολογίας καί, στηριγμένος στοὺς ἐλληνικοὺς ἀριθμοὺς, θεώρησε πὼς ἡ ἐκδοσὴ εἶναι τοῦ 1565⁷. Ὁμως ἡ ἔλλειψη τυπο-

1. BH 15./16. s., 1, ἀρ. 98.

2. Αὐτ. 4, ἀρ. 558, καὶ 1, ἀρ. 139.

3. Αὐτ. 4, ἀρ. 734.

4. Ὁ Ἀπόκοπος εἶναι ἴσως ἀνάμεσα στὰ λαϊκὰ βιβλία τῆς Τουρκοκρατίας ἐκεῖνο τοῦ ὁποίου λανθάνουν οἱ περισσότερες ἐκδόσεις. Ἐχουν βιβλιογραφηθῆ, ἀπὸ αὐτοψία ἢ ἔμμεσα, ἐννέα μόνο ἐκδόσεις, πού ἔχουν γίνει στὰ χρόνια 1519-1721· σ' αὐτὲς πρέπει νὰ προσθέσουμε καὶ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ 1565 ἢ 1595 πού ἀναγράφει ὁ Graesse. Ἡ σειρά τῶν γνωστῶν μας ἐκδόσεων διακόπτεται ἀπὸτομα τὸ 1721. Ὡστόσο ὁ τίτλος ἐπανέρχεται ταχτικὰ στοὺς καταλόγους τῶν τυπογράφων τῆς Βενετίας στὰ ἐπόμενα χρόνια (βλ. π.χ. τοὺς καταλόγους τοῦ Βόρτολι τοῦ 1730, 1737, 1740, 1746, 1752, 1755, 1760 καὶ 1766· τοὺς καταλόγους τοῦ Γλυκῆ τοῦ 1805, 1812, 1814, 1818 καὶ 1821, καθὼς καὶ τὸν κατάλογο τῶν βιβλίων "ὁποῦ πωλοῦνται παρὰ τοῖς κυρίοις πελεγκάδες εἰς πέσταν" τοῦ 1800 [= Τὸ Μέγα Ἀλφαβητάριον, Πέστα³1800, σ. 97]). Γιὰ τὰ μετεπαναστατικὰ χρόνια βλ. καὶ Γ.Γ. Ἀλισανδράτος, "Ἐρανίσματα γιὰ τὸν Ἀπόκοπο", Ἑλληνικά 20 (1967) 435 κ.έ. "Ὅλα αὐτὰ πρέπει νὰ σημαίνουν, βέβαια, πὼς οἱ ἄγνωστές μας ἐκδόσεις τοῦ Ἀπόκοπου εἶναι πολὺ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς πού ἔχουν ἐπισημανθῆ ὡς τώρα.

5. BH 15./16. s., 4, ἀρ. 557.

6. J. G. Th. Graesse, *Trésor de livres rares et précieux ou Nouveau Dictionnaire Bibliographique*, Α' Δρέσδη 1859, σ. 161.

7. J. Ch. Brunet, *Manuel du libraire* Α', Παρίσι⁵1860, στ. 783.

γραφικῶν στοιχείων γιὰ νὰ ἀποδοθῇ τὸ 4 (=90) καὶ τὸ 5 (=6) δημιουργεῖ, μερικὲς φορές, στὸν κατάλογο τοῦ Graesse προβλήματα, πού ἴσως ὁ ἐκδότης προσπάθησε νὰ ξεπεράσῃ μεταγράφοντας ὀρθὰ τὶς χρονολογίες μὲ ἀραβικοὺς ἀριθμοὺς. Φυσικά, καὶ ὥσπου νὰ βρεθῇ τὸ ἀντίτυπο πού χρησιμοποίησε ὁ Graesse, δὲν μποροῦμε νὰ ξέρουμε ποιά ἐκδοχὴ εἶναι ἡ ὀρθή. Ἄν πρόκειται γιὰ ἐκδοση τοῦ Ἀπόκοπου τὸ 1565, τότε φυσικά πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε τὸ ἐνδεχόμενον νὰ ἀνήκουν σ' αὐτὴν τὰ 3160 ἀντίτυπα πού βρέθηκαν στὴν ἀποθήκη τοῦ Γλυζούνη. Ἀντίθετα, ἂν ἡ ἐκδοση εἶναι τοῦ 1595, τότε ὑπάρχουν πολλὲς πιθανότητες τὰ ἀντίτυπα τοῦ Γλυζούνη νὰ ἀνήκουν σ' αὐτὴν.

Σημείωσα ἤδη πὼς ἀπὸ τὰ λαϊκὰ βιβλία πού ἀναγράφονται στὴν ἀπόδειξη τοῦ 1600 τὸ μόνο τοῦ ὁποίου τυχαίνει νὰ γνωρίζουμε μὲ βεβαιότητα ἐκδοση, σὲ χρόνο πού νὰ βρίσκεται σὲ κάποια ἀντιστοιχία μὲ τὰ χρόνια πού εἶναι πιθανὸ ὅτι ὁ Γλυζούνης ἀπόχτησε ἢ τύπωσε τὰ ἀντίτυπα πού βρέθηκαν στὴν ἀποθήκη του, εἶναι τὸ Ἔνθος τῶν Χαρίτων: τοῦ βιβλίου αὐτοῦ γνωρίζουμε, πραγματικά, μιὰ ἐκδοση τοῦ 1594¹. Κι αὐτὴν ἄλλωστε θὰ ἔλεγα πὼς τὴ γνωρίζουμε κατὰ τύχη, ἀφοῦ τὸ μόνο ἀντίτυπο πού ἔχει ἐπισημανθῆ ὡς σήμερα κάηκε στὴν πυρκαϊὰ πού κατέστρεφε τὴν ἀγιορείτικη βιβλιοθήκη ὅπου βρισκόταν, λίγα μόλις χρόνια μετὰ τὴν καταγραφή του ἀπὸ τὸν Σπ. Λάμπρο². Ὅπως δὴποτε ἡ βέβαιη ὑπαρξὴ τῆς ἐκδοσης αὐτῆς ἐπιτρέπει τὴ διατύπωση μιᾶς ὑπόθεσης γιὰ τὸ σύνολο τῶν λαϊκῶν βιβλίων πού βρέθηκαν σὲ μεγάλο ἀριθμὸ ἀντύπων στὸ μαγαζὶ τοῦ Γλυζούνη.

Τὰ λίγα πού γνωρίζουμε γιὰ τὶς ἐκδοτικὲς διαδικασίες στὴ Βενετία τὸν 16ο αἰῶνα δείχνουν πὼς συνηθιζόταν ἡ συγκρότηση μικρῶν ἐμπορικῶν ἐταιρειῶν μὲ περιορισμένη χρονικὰ λειτουργία, πού χρηματοδοτοῦσαν τὴν ἐκδοση μιᾶς μικρῆς ομάδας ὁ μ ο ε ι δ ὦ ν βιβλίων. Ὁ ἴδιος ὁ Γλυζούνης μετέχει τὸ 1591 σὲ μιὰ τέτοια ἐταιρεία πού εἶχε συγκροτηθῆ γιὰ νὰ χρηματοδοτήσῃ καὶ νὰ ἐμπορευτῇ τὴν ἐκδοση μιᾶς σειρᾶς Μηναιῶν³. Στὰ 1596, ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ τὴ διαθήκη του⁴, ὁ Γλυζούνης εἶναι συνεταιρισμένος (δὲν γνωρίζουμε ἀπὸ πότε, οὔτε μὲ ποιὸ ἐκδοτικὸ πρόγραμμα) μὲ τὸν τυπογράφου Francesco Giuliani καὶ τὸν Zuanne Cerruto. Καὶ ἀκριβῶς ἐκεῖνα τὰ χρόνια, στὰ 1594, στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Fr. Giuliani τυπώθηκε τὸ Ἔνθος τῶν Χαρίτων. Στὴν ἐκδοση αὐτὴ πρέπει νὰ ἀνήκουν, ὅπως εἴπαμε, τὰ 500 ἀντίτυπα πού ἀγοράζει ὁ Ἀλιμπράντι ἀπὸ τὴν κληρονομία τοῦ Γλυζούνη⁵. Δὲν ἀποκλείεται

1. Βλ. Ἡλιοῦ, *Προσθήκες*, Α', ἀρ. 23.

2. Βλ. Σπ. Λάμπρος, "Τὸ Ἔνθος Χαρίτων καὶ τὸ Ἔνθος τοῦ Ἰωαννικίου Καρτάνου", *ΝΕΕΛ*. 13 (1916) 331.

3. Μέρτζιος, *Θωμᾶς Φλαγγίνης*, ὁ.π., σ. 203-204.

4. Αὐτ., σ. 214.

5. Πρβ. Ἡλιοῦ, *Προσθήκες*, Α', σ. 67.

κατὰ συνέπεια (εἶναι, ἀντίθετα, πολὺ πιθανὸ) νὰ ἦταν ὁ ἴδιος ὁ Γλυζούνης ἐκδότης ἢ συνεκδότης, μαζὶ μὲ τὸν Cerruto καὶ τὸν Giuliani, μιᾶς σχετικῶς πλήρους σειρᾶς λαϊκῶν βιβλίων, τῶν ὁποίων ἡ ἔκδοσις θὰ εἶχε γίνῃ στα χρόνια 1594-1596, πράγμα πού δικαιολογεῖ καὶ ἐξηγεῖ τὸν πολὺ μεγάλου ἀριθμὸ ἀντιτύπων πού βρέθηκαν στὴν ἀποθήκη του ὅταν πέθανε στα 1596.

1889 ἀντίτυπα τοῦ Ἐπολλώνιον, 2889 τῆς φυλλάδας τοῦ Γαϊδάρου, 3160 τοῦ Ἀπόκοπου καὶ 3576 τοῦ Ἰμπέριου: προκειμένου γιὰ ὁμοειδῆ βιβλία, ὅπως εἶναι αὐτὰ γιὰ τὰ ὁποῖα μιλοῦμε, οἱ διαφορὲς στὸν ἀριθμὸ τῶν ἀντιτύπων ἀπὸ βιβλίον σὲ βιβλίον δὲν νομίζω πὼς πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν σὲ διαφορετικὸ ὕψος τῶν ἀντιστοιχῶν τραβηγμάτων ἀλλὰ σὲ διαφορετικὸ χρόνο ἐκτύπωσης, πού ἐπέτρεψε στὸν ἐκδότη νὰ διοχετεύσῃ στὴν ἀγορὰ μεγαλύτερο ἀριθμὸ σωματίων ἀπὸ τὰ βιβλία πού εἶχαν τυπωθῆ νωρίτερα. Πρέπει δηλαδὴ νὰ λογαριάζουμε πὼς καὶ οἱ τέσσερις φυλλάδες (ἴσως μάλιστα καὶ τὸ Ἄρθος τῶν Χαρίτων, γιὰ τὸ ὁποῖο ξέρουμε ὅτι εἶχε τυπωθῆ δύο χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Γλυζούνη) τυπώθηκαν σὲ περισσότερα ἀπὸ 3500 ἀντίτυπα, ἴσως σὲ 4000 ἢ 5000.

Ἄλλα κι ἂν ἀκόμα θεωρήσουμε πὼς οἱ ἀριθμοὶ τῆς ἀπόδειξης τοῦ 1600 ἀντιπροσωπεύουν ὄχι ἓνα τμήμα ἀλλὰ τὸ σύνολο τῶν ἀντιτύπων τῆς κάθε ἐκδόσεως, πάλι ἀποτελοῦν σαφῆ ἐξαίρεση σὲ σχέση μὲ ὅ,τι γνωρίζουμε γιὰ τὰ ἐκδοτικὰ πράγματα τοῦ 16ου αἰῶνα στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη καὶ στὴν τουρκοκρατούμενη καὶ βενετοκρατούμενη Ἑλλάδα. Ἀκόμα περισσότερο: οἱ ἀριθμοὶ αὐτοὶ ἀποτελοῦν κατὰ κάποιον τρόπο τὰ «ρεκόρ» τῶν ἑλληνικῶν τραβηγμάτων γιὰ τὸ σύνολο τῆς Τουρκοκρατίας. Γιὰ τὰ τραβήγματα στὸν 16ο αἰῶνα οἱ Fehvre - Martin στὸ κλασικὸ τους ἔργο γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ βιβλίου θεωροῦν πὼς «ὁ εὐρωπαϊκὸς μέσος ὅρος» κυμαίνεται ἀνάμεσα στα 1000-15000 ἀντίτυπα, γιὰ ν' ἀνεβῆ τὸν ἐπόμενον αἰῶνα στα 1000-2000· στα τέλη τοῦ 16ου αἰῶνα στὴν Ἀγγλία τὰ τραβήγματα σὲ 3000 ἀντίτυπα ἀποτελοῦν ἐξαίρεση¹. Ἄς παρατηρήσουμε πάντως, σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, πὼς οἱ ὑπολογισμοὶ αὐτοὶ φαίνεται πὼς ἔχουν γίνῃ μὲ βάση τὰ λόγια βιβλία καὶ πὼς, ἀπὸ ἔλλειψη στοιχείων, ἔντυπα πού ἀνήκουν στὴν κατηγορία τῶν λαϊκῶν βιβλίων δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχουν στοὺς ἀριθμοὺς ἀπὸ τοὺς ὁποίους προέκυψαν αὐτοὶ οἱ «μέσοι ὅροι». Σχετικὰ μὲ τὰ ἑλληνικὰ τραβήγματα τοῦ 16ου αἰῶνα, τὰ μόνυ στοιχεῖα γιὰ νὰ συγκρίνουμε εἶναι ἐκεῖνα πού παρέχει τὸ συμβόλαιον τοῦ 1584 πού σχολιάσαμε πρὶν διαπιστώνουμε λοιπὸν πὼς οἱ λαϊκὲς φυλλάδες πού βρέθηκαν στοῦ Γλυζούνη εἶχαν τυπωθῆ σὲ ὑπερδιπλάσιο ἀριθμὸ ἀπ' ὅ,τι ἡ Ὀκτώηχος καὶ τὸ Ψαλτήρι τοῦ 1584 καὶ σὲ ἑξαπλάσιο ἀριθμὸ ἀντιτύπων σὲ σχέση μὲ τὰ ἐξι λειτουργικὰ βιβλία τῆς ἴδιας χρονιᾶς (Εὐχολόγιον, Εὐαγγέλιον, Παρακλητικὴ, Ἄρθολόγιον, Τριώδιον καὶ Πεντηκοστάριον).

1. L. Fehvre καὶ J. - H. Martin, *L'apparition du livre*, Παρίσι 1971, σ. 310-312.

Καὶ σὲ σχέσηη ὅμως μὲ τὰ τραβήγματα τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων ποῦ κυκλοφόρησαν στὸ σύνολο τῆς Τουρκοκρατίας, οἱ ἀριθμοὶ αὐτοὶ ἀποτελοῦν ἐξαίρεση. Ἀναφέρομαι, φυσικά, στὰ τραβήγματα ποῦ γνωρίζουμε, χωρὶς νὰ ξεχνῶ οὔτε ὅτι αὐτὰ ἀφοροῦν ἓνα πολὺ μικρὸ ποσοστὸ τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων αὐτῆς τῆς περιόδου οὔτε ὅτι ἀνάμεσά τους δὲν ὑπάρχει κανένα στοιχεῖο σχετικὰ μὲ τὰ λαϊκὰ λογοτεχνικὰ βιβλία. Πραγματικά, καὶ μὲ μιὰ μόνο ἐξαίρεση, τὰ μεγαλύτερα τραβήγματα ποῦ γνωρίζουμε μὲ βεβαιότητα γιὰ τὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, εἶναι τῆς τάξεως τῶν 3000 ἀντίτυπων¹. Τὴν ἐξαίρεση ἀποτελεῖ Ἡ *Καινὴ Διαθήκη (...)* μεταφρασθεῖσα εἰς τὴν κοινὴν διάλεκτον (Πετροῦπολη 1817)² ποῦ τυπώθηκε σὲ 5000 ἀντίτυπα³. Ἐδῶ ὅμως ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἔκδοση τῆς Βιβλικῆς Ἑταιρείας, μὲ ἔκδοση δηλαδὴ ποῦ, ὅπως θὰ δοῦμε ἀμέσως, δὲν ὑπόκειται στοὺς νόμους τῆς προσφορᾶς καὶ τῆς ζήτησης ποῦ διέπουν τὴν ἑλληνικὴ βιβλιαγορά.

Ἀπὸ τὶς 5000 ἀντίτυπα αὐτῆς τῆς ἔκδοσης περνοῦμε, χωρὶς ἐνδιάμεση βαθμίδα, στὶς 3000: γιὰ ἔξι βιβλία γνωρίζουμε ὅτι τὸ τραβήγμά τους ἀνέρχονταν σ' αὐτὸ τὸν ἀριθμὸ. Σημειῶνω ἀπὸ τώρα πῶς καὶ τὰ ἔξι ἔχουν ἐκδοθῆ στὴν τελευταία πεντηκονταετία τῆς Τουρκοκρατίας. Τέσσερα ἀπὸ αὐτὰ ἄλλωστε ἀνήκουν σὲ εἰδικὲς κατηγορίες ἐντύπων ποῦ δὲν προορίζονται ἄμεσα γιὰ τὸ ἐμπόριο: ἔχουν τυπωθῆ γιὰ νὰ μοιραστοῦν δωρεὰν σὲ ὅσο περισσότερους ἀναγνώστες εἶναι δυνατὸ. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ἔχουν ἓνα τουλάχιστο κοινὸ σημεῖο μὲ τὰ λαϊκὰ λογοτεχνικὰ βιβλία (ποῦ αὐτὰ ὅμως εἶναι ἀντικείμενο ἐμπορίας): τὸ κοινὸ στὸ ὁποῖο ἀπευθύνονται δὲν εἶναι περιορισμένο οὔτε μέσα στὸ χῶρο οὔτε ἀνήκει σὲ αὐστηρὰ καθορισμένη κοινωνικὴ ἢ πολιτισμικὴ κατηγορία. Πρόκειται γιὰ δύο ἐπαναστατικὰ φυλλάδια: τὴν *Πολιτικὴ διοίκηση τοῦ Ρήγα* (1797)⁴ καὶ τὸ *Ἄσμα πολεμιστήριον τοῦ Κοραῖ* (1800)⁵, ποῦ τυπώνονται γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσουν ἔθνικούς, προπαγανδιστικούς σκοποὺς

1. Ὁ Ρήγας εἶχε ἐκφράσει, σὲ κάποια στιγμή, τὴν πρόθεση νὰ τυπώσῃ τὴν ἐπαναστατικὴ του προκήρυξη σὲ 70.000 ἀντίτυπα· βλ. Ἐ. Legrand, *Documents inédits concernant Rhigas Velestinlis*, Παρίσι 1892, σ. 69. Στὴν πραγματικότητα περιορίστηκε σὲ 3000 ἀντίτυπα.

2. Γιὰ τὸν πλήρη τίτλο βλ. Γκίνη - Μέξα, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία Α'*, ἀρ. 1339.

3. Βλ. *Περὶ τῆς ἀρχῆς, τοῦ σκοποῦ καὶ τῆς προόδου τῆς περὶ τῆς Ἀγίας Γραφῆς Ἑταιρείας*, Κέρκυρα [1819], σ. 13. Μὲ σύμφωνη γνώμη τοῦ Πατριαρχείου ὁ Ἰλαρίων ὁ Συναίτης εἶχε προγραμματίσει, στὶς παραμονὲς τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821, τὴν ἔκδοση τῆς *Καινῆς Διαθήκης* σὲ 10.000 ἀντίτυπα: 5000 ἀντίτυπα μὲ τὸ κείμενο καὶ τὴ μετάφραση ποῦ εἶχε ἐπιμεληθῆ ὁ ἴδιος, καὶ 5000 ἀντίτυπα μὲ μόνο τὴ μετάφραση· βλ. Β. Β. Σφυρόερα, *Ἰλαρίων Συναίτης ὁ Κρής (1765; - 1838) καὶ αἱ δύο ἐπιστολαὶ του περὶ τῆς Μεταφράσεως τῶν Ἀγίων Γραφῶν*, Ἀθ. 1970, 255. Ἡ Ἐπανάσταση ἀνάστειλε τὴν προσπάθειά.

4. Βλ. Ἐ. Legrand, *Documents inédits concernant Rhigas*, σ. 69.

5. Βλ. Α. Κοραῖς, *Ἀλληλογραφία*, ἔκδ. ΟΜΕΔ, Β', Ἀθ. 1966, σ. 19.

καὶ ὄχι γιὰ νὰ ἀποφέρουν κέρδη στὸν ἐκδότη τους. Ἀντίστοιχα, ἄλλα δύο ἀπὸ τὰ βιβλία ποὺ κυκλοφόρησαν σὲ 3000 ἀντίτυπα, τὰ *Ἀπανθίσματα ἐκ τῶν τοῦ ἁγίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου περὶ τῆς ἀναγνώσεως τῆς Παλαιᾶς καὶ Νέας Διαθήκης* (Χίος 1820)¹ καὶ τὰ *Βιβλία, τουτέστιν ἡ Θεία Γραφή τῆς Παλαιᾶς τε καὶ Καινῆς Διαθήκης* (Μόσχα 1821)², ἀνήκουν στὴν ὁμάδα τῶν βιβλίων ποὺ ἡ ἔκδοσή τους χρηματοδοτήθηκε ἀπὸ ἱεραποστολικές ὀργανώσεις. Ἐχοῦμε δηλαδὴ νὰ κάνουμε καὶ στὴν περίπτωσή αὐτὴ μὲ βιβλία ποὺ οἱ ἐκδότες τους, γιὰ λόγους προπαγανδιστικούς-προσηλυτιστικούς, τὰ μοίραζαν δωρεὰν χωρὶς νὰ τὰ ἐκμεταλλεύωνται ἐμπορικά³.

Ἀντίθετα, τὰ ὑπόλοιπα δύο εἶναι βιβλία, γιὰ τὴ διάθεσή τῶν ὁποίων οἱ ἐκδότες τους εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ λάβουν ὑπόψη τους τὶς πραγματικὲς δυνατότητες τῆς ἀγορᾶς τοῦ βιβλίου καὶ τὶς πραγματικὲς διαστάσεις τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ καὶ νὰ προσαρμόσουν ἀνάλογα τὸ ὕψος τῶν τραβηγμάτων. Σὲ 3000 ἀντίτυπα τυπώθηκαν, ἔτσι, ὁ *Πρόχειρος καὶ εὐπόριστος διδάσκαλος τῶν πρωτοπέτρων Ρωμηλιτῶν τῆς Γερμανικῆς γλώσσης* τοῦ Μιχαὴλ Παπαγεωργίου (ἡ πρώτη ἔκδοσή, τοῦ 1772)⁴, καὶ τὸ *Λεξικὸν τῆς γαλλικῆς γλώσσης* τοῦ Γρηγόριου Ζαλίκογλου (ἡ πρώτη ἔκδοσή, τοῦ 1809)⁵. Ἄς προσθέσουμε ἀκόμα πῶς ὁ Δ. Χ' Πολυζώης ἤθελε νὰ ἐκδοθῆ ἡ *Εὐαγγελισμοτυπικόβιβλός* του σὲ 3000 ἀντίτυπα⁶ καὶ πῶς ἡ ἐταιρεία ποὺ συστήθηκε τὸ 1804 γιὰ νὰ χρηματοδο-

1. Βλ. R. Clogg, "Ο Parsonς καὶ ὁ Fisk στὸ Γυμνάσιον τῆς Χίου τὸ 1820", *Ἡ Ἐρανιστής* 5 (1967) 183.

2. *Περὶ τῆς ἀρχῆς, τοῦ σκοποῦ καὶ τῆς προόδου τῆς περὶ τῆς Ἁγίας Γραφῆς Ἐταιρίας*, Κέρκυρα [1819], σ. 13.

3. Στὴ διάρκεια τῆς Ἐπανάστασης οἱ πολυάριθμες ἐκδόσεις τῶν ἱεραποστολῶν φαίνονται σταθεροποιημένες σὲ 1000 ἀντίτυπα· βλ. κυρίως τὶς πληροφορίες ποὺ παρέχει τὸ μόνοφύλλο ποὺ τιτλοφορεῖται "Publications of the American Mission Press at Malta" [1827] (φωτοτυπικὴ ἀνατύπωση ἀπὸ τὴν E. Layton, "The Greek Press at Malta of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (1822-1823)", *Ἡ Ἐρανιστής* 9 (1971) ἀνάμεσα σὲ σσ. 180/181). Ὡστόσο μερικὰ ἔντυπα ξεπερνοῦν αὐτὸ τὸ ὄριο καὶ τυπώνονται σὲ 1500-3000 ἀντίτυπα· βλ. Δ. Ι. Πολέμη, "Τὰ ἐλληνικὰ ἔντυπα τοῦ ἐν Μάλτᾳ τυπογραφείου τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἱεραποστολῆς", *ἀτ.*, 8 (1970) 165, 166. Ἐπίσης ἀπὸ τὶς καραμανλίδικες ἐκδόσεις ποὺ πραγματοποιεῖ ἡ Βιβλικὴ Ἐταιρεία, ἕνα ψαλτήρι τυπώνεται τὸ 1826 στὴν Κωνσταντινούπολη σὲ 3000 ἀντίτυπα· ἕνα ψαλτήρι καὶ ἡ Καινὴ Διαθήκη τυπώνονται, καραμανλίδικα, στὴν Κωνσταντινούπολη, τὸ 1827 σὲ 3000 ἀντίτυπα· βλ. R. Clogg, "Notes on some Karamanli books printed before 1850", *Μικρασιατικά Χρονικά* 13 (1967) 549-550. Γιὰ τὰ μεταγενέστερα χρόνια βλ. R. Clogg, "The publication and distribution of Karamanli texts by the British and Foreign Bible Society", *Journal of Ecclesiastical History* 19 (1968) 171 κ.έ.

4. Ἡ πληροφορία ὅτι τυπώθηκε σὲ 3000 ἀντίτυπα παρέχεται στὸν πρόλογο τῆς δευτέρας ἔκδοσης τοῦ ἴδιου βιβλίου (Βιέννη 1792, σ. 6 χ. ἀρ.).

5. *Le Magasin Encyclopédique*, Παρίσι 1810, Β' 245.

6. Βλ. Τρ. Εὐαγγελίδης, *Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Β', Ἀθ. 1936, σ. 431.

τήση τήν έκδοση τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Ἀνθιμου Γαζῆ εἶχε ἀποφασίσει, ὅπως μᾶς πληροφορορεῖ τὸ σχετικὸ συμβόλαιον¹, νὰ τυπώσῃ 3000 ἀντίτυπα αὐτοῦ τοῦ βιβλίου².

Ἡ ἐπόμενη βαθμίδα μᾶς ὀδηγεῖ στίς 2000 ἀντίτυπα. Καὶ ἐδῶ ὁ ἀριθμὸς τῶν βιβλίων πού γνωρίζουμε εἶναι περιορισμένους καὶ οἱ σχετικὲς ἐκδόσεις χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 18ο αἰῶνα καὶ ὕστερα. Ἔτσι, στὰ 1707 ὁ Μελέτιος Μήτρου λογαριάζει νὰ τυπώσῃ τὴ Γεωγραφία του σὲ 1500-2000 ἀντίτυπα³. Στὰ 1760 ὁ Πρίγκος τυπώνει στὸ Ἀμστερνταμ τὴν *Πέτρα σκανδάλου* τοῦ Μηλιάτη σὲ 2000 ἀντίτυπα⁴. Στὰ 1795 ὁ Ἀγάπιος Λεονάρδος ζητᾷ νὰ τυπώσῃ ἓνα θρησκευτικὸ βιβλίον σὲ 2000 σῶματα⁵. Στὰ 1804 οἱ Ζωσιμάδες προτείνουν νὰ χρηματοδοτήσουν τὴν έκδοση τῆς *Κιβωτοῦ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσῃς* σὲ 2000 ἀντίτυπα⁶: ἡ έκδοση πραγματοποιήθηκε τελικὰ, ἀπὸ ἄλλο δρόμο, τὸ 1819, σὲ 2250 ἀντίτυπα⁷. Τέλος, οἱ τρεῖς πρῶτες ἐκδόσεις τῆς Γραμματικῆς τοῦ Νεόφυτου Δούκα (¹1804, ²1808, ³1812) τυπώθηκαν καὶ αὐτὲς σὲ 2000 ἀντίτυπα ἢ καθεμιά⁸, τὸ ἴδιο καὶ ἡ *Ἡθικὴ* τοῦ Ν. Βάμβα (1818)⁹. Σημειώνω ἀκόμα πὼς στὸ *Ἀπάνθισμα ἐκ τῆς παλαιᾶς Ἀγίας Γραφῆς καὶ Νέας Διαθήκῃς* τοῦ Ἀπ. Κλέντου, βιβλίον πού «προσηνέχθη τοῖς ἐλληνικοῖς σχολείοις ἵνα βραβεύωνται οἱ ἐν χρηστοθεῖα καὶ ἐλληνικῇ παιδείᾳ ἐπιδίδοντες μαθηταὶ» (Πετροῦπολη 1819), δημοσιεύεται (σ. 164-5) ὁ ἀριθμὸς τῶν σωμάτων πού στάλθηκαν σὲ διάφορα ἐλληνικὰ σχολεῖα: τὸ σύνολο ἀνέρχεται σὲ 2000 ἀντίτυπα. Τὸ ὅλικὸ τράβηγμα θὰ ἦταν, βέβαια, πολὺ ὑψηλότερο¹⁰.

1. Βλ. Σπ. Κ. Παγανέλης, *Ὀδοιπορικαὶ σημειώσεις*, Α', Ἀθ. 1883, σ. 414-416.

2. Τὸ Λεξικὸ τοῦ Γαζῆ ἐκδόθηκε τελικὰ ἀπὸ ἄλλο δρόμο καὶ μὲ σημαντικὲς τροποποιήσεις τοῦ ἀρχικοῦ ἐκδοτικοῦ σχεδίου. Τυπώθηκε σὲ 1100 ἀντίτυπα (βλ. Veloudis, *Das griechische Druck- und Verlagshaus "Glikis"*, σ. 155), ἀπὸ τὰ ὅποια οἱ συνδρομητὲς εἶχαν προαγοράσει 867.

3. Πρβ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Ἀθ. 1975, σ. 117.

4. Βλ. Β. Σκουβαρᾶς, *Ἰωάννης Πρίγκος*, Ἀθ. 1964, σ. 159.

5. Βλ. Τ. Γριτσόπουλος, *Ἰνθιμος Κυράκαλλος*, Ἀθ. 1953, σ. 43-44.

6. *Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος* 13 (1878/9) 208· βλ. καὶ *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 1817, σ. 211 καὶ Σπ. Λάμπρος, «Τὰ σιγίλλια τῆς Μονῆς Σκαφιδιᾶς», *ΝΕΕ* 5 (1908) 99.

7. De Marcellus, *Épisodes littéraires en Orient*, Α', Παρίσι 1851, σ. 346.

8. «τρὲς γὰρ ἀνὰ δισημίλιας ἐκδοῦς ἐν ἑαυτῷ ἔτεσι», μᾶς πληροφορορεῖ ὁ Σπ. Κομνητᾶς· βλ. *Αἰσχίνου τοῦ Σωκρατικοῦ Αἰάλοιοι τριεῖς*, ἐκδ. Νεόφ. Δούκα, Βιέννη 1814, σ. 204.

9. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἄφο φίλοι. Κοραῖς καὶ Βάμβα*, Ἀθ. 1953, σ. 32 καὶ 72.

10. Οἱ ἐκδότες ὀρισμένων ἀπὸ τὰ βιβλία τοῦ κυκλοφόρησαν μὲ συνδρομητὲς εἶχαν διαθέσει, πρὶν ἀκόμα τυπωθῶν τὰ βιβλία αὐτά, περισσότερα ἀπὸ 1000 ἀντίτυπα στοὺς προεγγραφέντες συνδρομητὲς: ἔτσι π.χ. εἶχαν διατεθῆ με αὐτὸν τὸν τρόπο 1115 ἀντίτυπα τοῦ *Ἐρμῆου καὶ τῆς Προδοίσεως* στὸν Ἐρμῆλο τοῦ Μιχαήλου Πεφδικάρη (1817)· 1131 ἀντίτυπα τῶν Ἐπιστολῶν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, παράφραση τοῦ Νικοδήμου Ἀγορεῖτη (1819)· 1149 ἀντίτυπα τοῦ *Κρίσις τοῦ Πάριδος* τοῦ Γουζέλη (1817)· 1176 ἀντίτυπα τῆς

Μὲ τὰ τελευταῖα αὐτὰ βιβλία βρισκόμαστε πιά στὴν περιοχὴ τοῦ σχολικοῦ ἐγχειριδίου καὶ τῶν παρεμφερῶν ἐκδόσεων. Πλησιάζουμε δηλαδὴ πρὸς ἓνα χῶρο ποὺ ἀρχίζει νὰ συγγενεῖ μετὰ τὸ χῶρο τοῦ λαϊκοῦ βιβλίου καὶ μετὰ τοὺς μηχανισμοὺς τῆς διάδοσής του. Θὰ πλησιάζαμε ἀκόμα περισσότερο ἂν διαθέταμε ἀκριβῆ στοιχεῖα γιὰ τὰ τραβήγματα καὶ τὴ διάδοση τῶν βιβλίων ποὺ χρησιμεύουν γιὰ τὴ διδασκαλία στὰ «κοινὰ σχολεῖα» καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὰ τραβήγματα τῶν ἀλφαβηταρίων. Πάντως καὶ χωρὶς νὰ ἔχουμε συγκεκριμένα στοιχεῖα γι' αὐτὸν τὸ χῶρο, κάποιες ἐνδείξεις γιὰ ὀρισμένες τάξεις μεγεθῶν πείθουν γιὰ τὸ ὅτι τὰ βιβλία τῆς κατηγορίας αὐτῆς τυπώνονται σὲ ἀριθμοὺς ἀντιτύπων ποὺ ξεπερνοῦν αἰσθητὰ τὸ ὄριο τῶν 1000-1500 ἀντιτύπων, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ συνηθισμένο τράβηγμα τοῦ λογίου βιβλίου. Ἀναφέρθηκα ἤδη στὰ τραβήγματα τῆς Ὀκτωῆχου καὶ τοῦ Ψαλτηριοῦ, ποὺ σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας χρησιμεύουν γιὰ πρῶτα ἀναγνωσματάρια. Συγκεντρώνω ἐδῶ μερικά, ἀκόμη, στοιχεῖα: στὰ 1783 ὁ Κοραῆς θεωρεῖ γιὰ ἓνα βιβλίο του, τὴ *Σύνοψη τῆς Ἱεροῦς Κατηχήσεως*, πῶς 1000 ἀντίτυπα εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νὰ ἱκανοποιήσουν τὶς ἀνάγκες τῆς ἀγορᾶς, ἀλλὰ ὅτι 3000 ἀντίτυπα δὲν φτάνουν ἂν τὸ βιβλίο εἰσαχθῆ ἔστω καὶ μόνο στὰ «κοινὰ σχολεῖα» τῆς Σμύρνης¹. Οἱ δύο πρῶτες ἐκδόσεις τοῦ *Μεγάλου Ἀλφαβηταρίου* τοῦ Μιχαὴλ Παπαγεωργίου (Βιέννη 1771, Πέστη 1788) τυπώθηκαν «εἰς πολλὰς χιλιάδας» ἀντίτυπα². Ἡ τρίτη ἐκδοσις ἐγένετο καὶ αὐτὴ «εἰς ἀρκετὰς χιλιάδας»³. Ἡ πρώτη ἐκδοσις τοῦ *Ἀλφαβηταρίου*, ποὺ τυπώθηκε στὰ 1798 στὸ Πατριαρχικὸ Τυπογραφεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης⁴, φαίνεται πῶς κυκλοφόρησε καὶ αὐτὴ σὲ πολὺ μεγάλο ἀριθμὸ ἀντιτύπων, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὸ βιβλίο στάλθηκε ἀμέσως, σὲ μεγάλες ποσότητες, στὶς διάφορες ἐκκλησιαστικὲς ἐπαρχίες, καὶ ὅτι μόνο στὸ μητροπολίτη τῆς Κρήτης στάλθηκαν 1000 ἀντίτυπα, γιὰ νὰ τὰ «διανεύμῃ

τρίτουης Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τοῦ Μελετίου, ἐκδοσις Πολυζώη Λαμπαντιζιώτη (1783): 1163 ἀντίτυπα τῆς *Συνοπτικῆς Ἱστορίας* τοῦ Βασ. Παπα Εὐθυμίου (1807): 1260 ἀντίτυπα τοῦ δεκάτομου *Θοικεδίδη* τοῦ Νεόφ. Δούκα (1805-1806): 1629 ἀντίτυπα τοῦ *Συναξαριστῆ* τοῦ Νικοδήμου Ἀγιορείτη (1819). Ἀπὸ τὰ βιβλία αὐτὰ ἄλλα θὰ πρέπη νὰ ἔχουν κυκλοφορήσει σὲ 1500 ἀντίτυπα καὶ ἄλλα, ὅπως ὁ *Συναξαριστῆς*, σὲ 2000 ἢ καὶ περισσότερα: βλ. Phil. Pliou, *La lecture en Grèce à l'époque des Lumières et de la Révolution (1749-1832). Étude des souscriptions aux éditions en langue grecque*, Παρίσι, École Pratique des Hautes Études, 1964 (δακτυλογραφημένα ἀντίτυπα), σ. 70-73.

1. Βλ. Α. Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, ἐκδ. ΟΜΕΔ, Α', Ἀθ. 1964, σ. 40.

2. Τὴν πληροφορία παρέχει ὁ Κ. Γ. Κούτζικος, στὸν πρόλογο του στὴν τρίτη ἐκδοσις τοῦ *Μεγάλου Ἀλφαβηταρίου* (Πέστα 1800).

3. Κούτζικος, αὐτ.

4. Ἡ ἐκδοσις λαμβάνει. Γνωρίζουμε τὴ δεύτερη καὶ τὴν τρίτη, ποὺ ἐγιναν καὶ αὐτὲς στὸ Πατριαρχικὸ Τυπογραφεῖο (1803, 1810). Παράλληλα μετὰ τὸ *Ἀλφαβητάριο* τυπώνεται, στὸ ἴδιο τυπογραφεῖο καὶ ἡ *Χρήσιμος Παιδαγωγία*.

πρός τους ἐν τῇ ἀπάσῃ ἐπαρχίᾳ βιβλιοπώλους»¹. Δυστυχῶς δὲν διαθέτουμε συνολικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ *Χρήσιμο Παιδαγωγία*, τὸ κατ' ἐξοχὴν ἀλφαβητάριο τῆς Τουρκοκρατίας², τοῦ ὁποῦ, ἄλλωστε, οἱ περισσότερες ἐκδόσεις λανθάνουν³. Διαπιστώνουμε πάντως ὅτι στὰ 1680 παραγγέλλονται γιὰ τὰ πανηγύρια τοῦ Ζητουριοῦ καὶ τοῦ Μοσχολουριοῦ 300 ἀντίτυπα⁴ καὶ ὅτι στὰ 1682 ἓνας, μόνον, ἔμπορος τῆς Κωνσταντινούπολης παραγγέλλει στὸν Γ'λυκὴ 400 ἀντίτυπα⁵. Στὰ 1725 ἓνας ἄλλος ἔμπορος παραγγέλλει στὴ Βενετία 168 ἀντίτυπα⁶. Μιὰ ἔμμεση ἐνδειξη, τοῦ 1772, ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσουμε πὼς οἱ ἀποστολὲς τῆς *Παιδαγωγίας* ἐξακολουθοῦσαν νὰ γίνονται σὲ μεγάλες ποσότητες: ἐκεῖνο τὸ χρόνο, στὴν Πάρο, οἱ Ρῶσοι τοῦ Ὁρλώφ βγάζουν σὲ δημοπρασία διάφορα ἐμπορεύματα πού προέρχονται ἀπὸ τὴν κατάσχεση ἐχθρικοῦ πλοίου. Στὸ «κατάστιχον τοῦ πράγματος» πού ἐπρόκειτο νὰ δημοπρατηθῆ βρίσκουμε νὰ ἀναγράφονται, ἀνάκατα, διάφορα ἐμπορεύματα, κι ἀνάμεσα σ' αὐτὰ «βιβλία ρωμαίικα». Ὅμως τὸ πρῶτο ἐμπόρευμα πού ἀναγράφεται στὸ κατάστιχο, χωριστὰ ἀπὸ τὰ «ρωμαίικα βιβλία», εἶναι οἱ «Παιδαγωγίαις ὅπου διαβάζουν τὰ παιδιὰ»⁷. Αὐτὴ ἡ χωριστὴ ἀναγραφή θὰ πρέπη, βέβαια, νὰ σημαίη πὼς τῆς *Παιδαγωγίας* βρέθηκαν ἀντίτυπα σὲ μεγάλη ποσότητα στὸ λαφυραγωγημένο πλοῖο. Τὰ ἐπόμενα, χρονολογικὰ, στοιχεῖα πού διαθέτουμε μᾶς βγάζουν ἀπὸ τὴν Τουρκοκρατία καὶ μᾶς πηγαίνουν στὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης· παρὰ τίς ἀλλαγὲς πού ἔχουν συντελεστῆ, ἡ χρονικὴ ἀπόσταση δὲν εἶναι τόσο μεγάλη γιὰ νὰ θεωρήσουμε πὼς ἔχουν κιάλας διαμορφωθῆ νέες πραγματικότητες στὸ ἐπίπεδο τῶν τραβηγμάτων. Στὰ 1823 ὁ Γλυκὴς δηλώνει στὴν ἀρμόδια ὑπη-

1. Βλ. Εὐμ. Φανουράκης, «Ἀνέκδοτα ἐκκλησιαστικὰ ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας ἀποκείμενα ἐν τῷ Μουσείῳ Ἑρακλείου», *Κρ. Χρ.* 4 (1950) 231.

2. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀλφαβητάρια πού τύπωσαν ὀρθόδοξοι συγγραφεῖς καὶ ἐκδότες, φαίνεται πὼς κυκλοφόρησαν, τὸν 17ο αἰῶνα τουλάχιστο, καὶ ἀλφαβητάρια, τυπωμένα στὴ Ρώμη, στὸ τυπογραφεῖο τῆς «Προπαγάνδας». Κανένα ἀντίτυπο δὲν ἐχει ἐπισημανθῆ ὡς σήμερα. Μαρτυροῦνται, πάντως, ἀποστολὲς στὴν Κύπρο στὰ 1650 καὶ στὰ 1662· βλ. Ζ. Τσιρπανλῆς, Ἐκδόματα ἔγγραφα ἐκ τῶν ἀρχείων τοῦ Βατικανοῦ [= *Πηγαὶ καὶ Μελέται Κυπριακῆς Ἱστορίας* IV], Λευκωσία 1973, σ. 131 καὶ 176.

3. Ἐχουν βιβλιογραφηθῆ, ὡς τώρα, γιὰ τὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας ἐκδόσεις τοῦ 1641, 1749, 1762, 1774, 1777, 1781, 1795, 1803, 1811 καὶ 1817. Ὁ ρυθμὸς μὲ τὸν ὁποῖον ὁ τίτλος ἐπανερχεται στοὺς καταλόγους τῶν τυπογράφων τῆς Βενετίας καὶ σὲ ἄλλες πηγές, πείθει ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐκδόσεων πού λανθάνουν ὑπερβαίνει τὸν ἀριθμὸ ἐκείνων πού γνωρίζουμε.

4. Βλ. Veloudis, *Das griech. Druck- und Verlaghaus "Glikis"*, σ. 137.

5. Αὐτ., σ. 140.

6. Sp. Asdrachas, «Une entreprise grecque à Venise au XVIIIe s.» (ὕπὸ ἔκδοσιν).

7. Βλ. Κλ. Στέφανος, Ἐκδόματα ἔγγραφα ἀποσταλέντα πρὸς τοὺς κατοικοὺς τῶν Κυκλάδων κατὰ τὴν ὑπὸ τῶν Ρώσων κατοχὴν αὐτῶν, Ἄθ. 1871, σ. 41.

ρεσία τῆς αὐστριακῆς λογοκρισίας στὴ Βενετία πὼς τύπωσε, ἐκεῖνο τὸ χρόνο, 150.000 ἀντίτυπα τῆς *Παιδαγωγίας*¹. Οἱ ὁποιοσδήποτε ἐπιφυλάξεις πού θὰ μπορούσε νὰ προκαλέσῃ ἕνας τόσο ὑψηλὸς ἀριθμὸς νομίζω πὼς αἴρονται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι πρόκειται γιὰ ἐπίσημη δῆλωση, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἕνα ἄλλο τεκμήριο: στὰ 1832 ἕνας μόνον ἔμπορος, ὁ Σωτῆρης Γερούσης, παραγγέλλει στὸ τυπογραφεῖο τῶν Γλυκῆδων 4000 σῶματα τῆς *Παιδαγωγίας*².

Ὅπως σημείωσα κιόλας, ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ ἀγοραστικοῦ ἀν ὄχι τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ, ὁ χῶρος τοῦ λαϊκοῦ λογοτεχνικοῦ βιβλίου συγγενεῖται μὲ τὸ χῶρο τοῦ παραδοσιακοῦ σχολικοῦ βιβλίου, καὶ κυρίως μὲ τὸ χῶρο πού καλύπτουν τὰ κάθε λογῆς ἐντυπα πού χρησιμεύουν γιὰ ἀλφαβητάρια, ἀπὸ τὴν Ὀκτώμηχο ὡς τὴν *Χρήσιμο Παιδαγωγία*. Ἀντίστοιχα, οἱ συνολικοὶ ἀριθμοὶ τῶν τραβηγμάτων τῶν λαϊκῶν λογοτεχνικῶν βιβλίων (ὄχι πιά κατὰ ἐκδοση, ἀλλὰ στὴ μέση καὶ στὴ μακρὰ διάρκεια τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου) πρέπει νὰ εἶναι ὄχι μόνον συγγενικοὶ ἀλλὰ καὶ νὰ ξεπερνοῦν τοὺς ἀριθμοὺς στοὺς ὁποίους κυκλοφόρησαν τὰ ἀλφαβητάρια — αὐτὲς τὶς «χιλιάδες» τῶν ἀντιτύπων πού, γιὰ τὴν ὥρα, δὲν μπορούμε νὰ προσδιορίσουμε μὲ περισσότερη ἀκρίβεια. Καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ βιβλία πού τὸ κοινὸ τους ἐκτείνεται σὲ ὅλο τὸ χῶρο ὅπου κατοικοῦν ἐλληνικοὶ πληθυσμοί: στὴν κυρίως Ἑλλάδα, σ' ὅλες τὶς γωνιὰς τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας κι ἔξω ἀπ' αὐτήν, στὶς πολυάριθμες παροικίαις. Παράλληλα, τὰ βιβλία αὐτὰ καλύπτουν ἀνάγκες ὅλων τῶν κοινωνικῶν ομάδων, χωρὶς ἐξαιρέση. Ἐχουμε νὰ κάνουμε, γιὰ ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους, μὲ τὸ πιὸ πολυάριθμο ἀναγνωστικὸ κοινὸ, πού ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ ὄγκου του δὲν ἐπιδέχεται καμιὰ σύγκριση μὲ τὸν ὄγκο τοῦ ἀγοραστικοῦ ἢ τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ ὁποιασδήποτε ἄλλης κατηγορίας τοῦ ἐλληνικοῦ βιβλίου. Κατὰ κατηγορία, τὰ ὑπόλοιπα ἐλληνικὰ βιβλία ἔχουν, στὴν κυκλοφορία τους, ὄρια σαφῆ καὶ καθορισμένα, πού δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ τὰ ξεπεράσουν: ὄρια καὶ μέσα στὸ γεωγραφικὸ χῶρο καὶ μέσα στὸ σῶμα τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας ὅπου ἡ κυκλοφορία τῶν ἐντύπων τῆς κάθε κατηγορίας περιορίζεται στὸ ἐσωτερικὸ κοινωνικῶν καὶ πολιτισμικῶν ομάδων αὐστηρὰ καθορισμένων. Πάντως καὶ ἡ διάδοση τῶν ἀλφαβηταρίων καθὼς καὶ τῶν ἄλλων σχολικῶν ἐγχειριδίων γνωρίζει ἕναν ἡλικιακὸ περιορισμὸ: τὸ καταναλωτικὸ τους κοινὸ εἶναι περιορισμένον σ' αὐτὸ πού θὰ ἀποκαλοῦσαμε σήμερα σχολικὴ ἡλικία. Ἔτσι, τὸ ἀγοραστικὸ κοινὸ τοῦ λαϊκοῦ λογοτεχνικοῦ βιβλίου, χωρὶς ἴσως νὰ παρουσιάξῃ τὴ σχετικὴ σταθερότητα πού πρέπει νὰ εἶχε, χρόνο τὸ χρόνο, τὸ ἀγορα-

1. Βλ. Κ. Δ. Μέρτζιος, *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* 13 (1938) 115.

2. Βλ. Ἀγγελικὴ Γαβαθᾶ - Παναγιωτοπούλου, «Μεταβίβαση κυριότητος καὶ ἐμπορικὴ ἐπέκταση τοῦ τυπογραφείου Γλυκῆ», *Ὁ Ἐρανιστῆς* 8 (1970) 150.

στικό κοινὸ τῶν ἀλφαβηταρίων, θὰ πρέπη νὰ εἶναι πολυαριθμότερο, ἔστω καὶ μόνο γιὰ τὸ λόγο ὅτι στὴ διάδοσή του δὲν παρεμβαίνουν οὔτε τέτοιου εἴδους περιορισμοί.

Ἐκ τῆς ἀπορίας αὐτῆς θὰ πρέπη, νομίζω, νὰ ξεκινήσουμε, γιὰ νὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ ἐξηγήσουμε τὰ ὑψηλὰ τραβήγματα τῶν λαϊκῶν βιβλίων ποὺ ὑποδηλώνει ἡ ἀπόδειξη τοῦ 1600. Τὰ λαϊκὰ λογοτεχνικὰ βιβλία ἀποτελοῦν μιὰν ἀπὸ τίς ἐλάχιστες κατηγορίες τῶν ἐλληνικῶν βιβλίων ποὺ τὸ ὕψος τῆς καταβάλλουσής τους καθορίζεται ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη ζήτηση τῆς ἀγορᾶς. Ὅμως ἡ ἀγορὰ αὐτὴ εἶναι δυνητικὴ: ἄς ποῦμε, μὲ λίγη δόση ὑπερβολῆς, πὼς τὴ συγκροτεῖ τὸ σύνολο τῶν ἐλληνικῶν οἰκογενειῶν ποὺ ὄλες, σὲ κάποια στιγμή, εἶναι δυνατὸ νὰ προμηθευτοῦν ἓνα ἢ περισσότερα βιβλία ἀπὸ τὴ σειρὰ τῶν λαϊκῶν βιβλίων ποὺ κυκλοφοροῦν. Δὲν εἶναι δύσκολο, ἄλλωστε, ἂν συνδυάσουμε ὀρισμένους ὄρους τῆς «ζωῆς» τῶν βιβλίων αὐτῆς τῆς κατηγορίας¹ μὲ τὸ φαινόμενο τῶν πολλαπλῶν ἀναγνώσεων καὶ τῆς ἐξαντλητικῆς χρήσης τους γιὰ τὸ ὁποῖο μιλήσαμε προηγουμένως, νὰ θεωρήσουμε ὅτι, ἰδιαίτερα μέσα στὰ λαϊκὰ στρώματα, αὐτοὶ ποὺ ἀγοράζουν τίς φυλλάδες ἐπαναλαμβάνουν τὴν ἀγορὰ τοῦ ἴδιου βιβλίου περισσότερο ἀπὸ μιὰ φορά στὴ διάρκειά μιᾶς ζωῆς ποὺ εἶναι, ὀλόκληρη, γεμάτη ἀπὸ ἐπαναλήψεις.

Ἄν αὐτὸ εἶναι σωστὸ, τότε ἡ δυνητικὴ ἀγορὰ διευρύνεται ἀκόμα περισσότερο. Τί σημαίνει ὅμως ἡ ἔκταξη αὐτῆς τῆς ἀγορᾶς γιὰ τὸν ἐκδότη τῆς Βενετίας — εἴτε πρόκειται γιὰ κάποιον ἐπιχειρηματία σὰν τὸν Δαμιανὸ di Santa Maria ἢ τὸν Γλυζούνη στὸν 16ο αἰώνα, εἴτε κατ' εὐθείαν γιὰ τὸν τυπογράφο ποὺ εἶναι καὶ ἐκδότης, ὅπως φαίνεται πὼς συμβαίνει γιὰ τὰ λαϊκὰ βιβλία ἀπὸ τὸν 17ο αἰώνα καὶ ὕστερα; Λογικὸ εἶναι πὼς ὁ ἐκδότης δὲν περιμένει στὴ Βενετία νὰ τοῦ ἔρθουν οἱ παραγγελίες². Θὰ πρέπη νὰ στείλῃ τὰ βιβλία του ἐκεῖ

1. Στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐντύπου: κακὴ ποιότητα χαρτιοῦ, χωρὶς ἐξώφυλλο, ἀστάχωτα. Ἐκ τῆς ἄλλης πλευρᾶς τὸ κοινό, στὸ ὁποῖο τὰ βιβλία αὐτὰ ἀπευθύνονται πρωταρχικὰ, δὲν εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἔχει συνηθίσει νὰ φροντίζει γιὰ τὴ διατήρησή του βιβλίου: σὲ σπίτια χωρὶς βιβλιοθήκες οἱ φυλλάδες σέρνονται ἀνάμεσα στὸ ράφι καὶ τὴν κασέλα, ὅταν δὲν τίς κουβαλοῦν μέσα στὸ ταγάρι μαζί μὲ τίς ἐλιές καὶ τὰ κρεμμύδια. Ἡ χρήση τους τέλος: βρώμικα χέρια, σάλιο στὰ δάχτυλα γιὰ νὰ γυρίσουν οἱ σελίδες, κάθε λογῆς τσαλακώματα. Οἱ «παλαιοφλάδες» (γιὰ τὸν ὄρο βλ. Παν. Μουλλᾶς, «Ἄγνωστη ἔκδοση τῆς Ἐρωφίλης;» Ὁ Ἐρευνητής 2 (1964) 191 κ.έ.) δὲν προκαλοῦν στὸ κοινὸ τὸ σεβασμὸ ποὺ ἔχει γιὰ τὸν λόγο, τὸ ὄγκωδες, τὸ ἐπίσημο βιβλίον. Ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ γρήγορη φθορὰ, τὸ πέταγμα, καὶ κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἡ ἀντικατάστασή τους ἀπὸ καινούργια ἀντίτυπα ποὺ θὰ ἔχουν κι αὐτὰ τὴν ἴδια τύχη.

2. Ἐχομε καὶ τέτοια παραδείγματα: ἔτσι π.χ. ὁ Βενετὸς τυπογράφος A. Zatta δηλώνει πὼς ὅποιος θέλει ν' ἀποκτήσῃ ἐκδόσεις του πρέπει ν' ἀπευθύνεται κατ' εὐθείαν στὴ Βενετία: βλ. τὸν πρόλογό του στὴ *Γεωγραφικὴ Γραμματικὴ*, μετάφρ. Γ. Φατζέα, Βενετία 1760.

ὅπου ὑπάρχει τὸ δυνητικό ἀγοραστικό κοινό, δηλαδή παντοῦ ὅπου ὑπάρχουν ἐλληνικοὶ πληθυσμοί. Ὁ παραλληλισμὸς θὰ μπορούσε νὰ γίνη μὲ αὐτὸ πού συμβαίνει σήμερα μὲ τὴ διάδοση τῶν ἐφημερίδων καὶ τῶν λαϊκῶν περιοδικῶν: ὁ πολλαπλασιασμὸς τῶν σημείων τῆς πώλησης καθορίζει, σὲ μεγάλο ποσοστὸ, τὴν ἔκταση τῆς κατανάλωσης. Γιὰ τὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας: τὰ ἐμπορικά πανηγύρια, οἱ ἔμποροι καὶ οἱ караβοκῆρυδες πού περνοῦν ἀπὸ τὴ Βενετία, τὸ ἐκτεταμένο δίκτυο πού ἐξυπηρετεῖ τὸ ἐλληνικὸ ἐμπόριο¹ θὰ πρέπει νὰ ἀποτελοῦν ἰσάριθμους ἀγωγούς γιὰ τὴ διάδοση, σὲ μιὰ τεράστια γεωγραφικὴ περιοχὴ, ἀντιτύπων τῶν λαϊκῶν βιβλίων.

Αὐτὸ σημαίνει, βέβαια, μεγάλο ἀριθμὸ ἀποστολῶν, ἔστω καὶ σὲ μικρὰς ποσότητες². Χρειαζόνται, κατὰ συνέπεια, πολὺ ὑψηλὰ τραβήγματα ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἐξυπηρέτηση τῶν ἀναγκῶν μιᾶς μεγάλης σὲ ἔκταση ἀγορᾶς πού λειτουργεῖ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο³. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, ἐπειδὴ ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἐμπόρους, πρέπει νὰ λογαριάζουμε πὼς τὰ βιβλία αὐτά, μέσα σ' ἓνα λίγο πολὺ λογικὸ διάστημα, καταναλώνονταν καὶ ἀπέφεραν κέρδη. Ὁ ἐπιχειρηματίας πού ἐπενδύει σὲ μιὰ ἔκδοση ἐπειδὴ ἀποβλέπει στὸ κέρδος εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ λειτουργήσῃ προσαρμόζοντας τὰ τραβήγματά του στὶς δυνατότητες τῆς ἀγορᾶς. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ πρέπει νὰ θεωρήσουμε πὼς ὑπῆρχε στὴν Ἑλλάδα κοινὸ τὸ ὅποιο ἀποροφοῦσε κανονικὰ τὴν παραγωγὴ τῶν λαϊκῶν λογοτεχνικῶν βιβλίων πού ἐξέδιδαν τὰ τυπογραφεῖα τῆς Βενετίας. Ἀλλιῶς δὲν θὰ ἦταν δυνατό νὰ ἐξηγηθῇ πὼς, μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, οἱ λαϊκὲς αὐτὲς φυλλάδες γνώρισαν ἓναν τόσο μεγάλο ἀριθμὸ ἐπανεκδόσεων.

Πάντως καὶ ὥσπου νὰ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας καὶ ἄλλα στοιχεῖα, δὲν εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ δεχτοῦμε πὼς τόσο μεγάλα τραβήγματα, σὰν αὐτὰ πού φαίνεται ὅτι πραγματοποιήσε στὰ 1594-1596 ὁ Γλυζούνης, εἶναι ὑποχρεωτικά ἢ, ἔστω, κανονικά, γιὰ τὸ σύνολο τῶν ἐκδόσεων τῶν λαϊκῶν λογοτεχνικῶν βιβλίων στὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας. Ἐνας ἐπιχειρηματίας πού, ὅπως

1. Πρβ. ἐνδεικτικὰ γιὰ τὴν ἔκταση τοῦ δικτύου αὐτοῦ τοὺς δύο χάρτες πού δημοσιεύει ὁ Ν. Σβορώνος, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1956, σ. 401 καὶ 403.

2. Βλ. π.χ. τίς ἀγορὲς καὶ τίς παραγγελίες λαϊκῶν βιβλίων πού πραγματοποιεῖ ὁ ἔμπορος Πιθητὸς Ξένος στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα: Sp. Asdrachas, "Faits économiques et choix culturels", *Studi Veneziani* 13 (1971) 606 κ.ε. Ἡ τίς παραγγελίες γιὰ τὰ πανηγύρια τοῦ Ζητουνίου καὶ τοῦ Μοσχολορίου, στὰ 1680: Veloudis, *Das griechische Druck- und Verlaghaus "Glikis"*, σ. 137.

3. Γύρω στὰ 1800 διαπιστώνουμε συστηματικὸ ἐμπόριο λαϊκῶν βιβλίων τυπωμένων στὴ Βενετία σὲ χώρους ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα: στὴν Πέστη (βλ. τὸν κατάλογο "ἐλληνικῶν καὶ ἀπλῶν βιβλίων ὁποῦ πωλοῦνται παρὰ τοῖς κυρίοις Πελεγκάδες εἰς Πέστην" στὸ *Μεγάλο Ἀλφαβητάριο* τοῦ Μ. Παπαγεωργίου, Πέστη 1800, 97-99) καὶ στὴ Νότια Ρωσία (βλ. Στ. Ξανθοῦδиду, Πρόλογος στὴν ἔκδοση τοῦ *Ἐρωτόκριτου*, Ἡράκλειο 1915, σ. CXXXVII).

ὁ Γλυζούνης, χρηματοδοτεῖ τὴν ἐκτύπωση μιᾶς μόνο σειρᾶς βιβλίων εἶναι δυνατόν, ἐπειδὴ ἀκριβῶς δὲν παρεμβαίνει συστηματικὰ καὶ μὲ συνέχεια στὴν ἀγορὰ τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου, νὰ ἀποβλέψῃ στὸ μέγιστο δυνατό κέρδος, προσπαθώντας νὰ καλύψῃ μὲ τὰ ἀντίτυπα μιᾶς μόνο ἐκδοσης ἓνα μεγάλο ποσοστὸ τῆς ὀλικῆς ζήτησης. Ἀπὸ τὸν 17ο ἕως αἰῶνα, καὶ ἰδίως ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ αἰῶνα αὐτοῦ, ὅταν ἐμφανίζονται τὰ τυπογραφεῖα τῶν Ἡπειρωτῶν τῆς Βενετίας (Γλυκῆς, Σάρος· ὁ Θεοδοσίου ἀργότερα, καὶ φυσικὰ ὁ Ἴταλὸς Antonio Bortoli ποὺ πῆρε τὴ διαδοχὴ τοῦ Σάρου¹) ἡ παραγωγὴ τοῦ λαϊκοῦ λογοτεχνικοῦ βιβλίου φαίνεται πὼς χρηματοδοτεῖται ὅλο καὶ περισσότερο ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς τυπογράφους· εἶναι λοιπὸν ἐνδεχόμενο πὼς ἡ ἀξιοποίηση τῆς ἀγορᾶς τοῦ λαϊκοῦ βιβλίου γίνεται πρὸς προγραμματισμένα. Ἔχουμε ἴσως, τότε, μικρότερα τραβήγματα ἀλλὰ περισσότερες καὶ πρὸ κανονικῆς ἐπανεκδόσεις, στὸ μέτρο ποὺ ἐξαντλοῦνται τὰ ἀποθέματα ἢ αὐξάνονται οἱ ζήτησεις. Τὸ ἀποτέλεσμα, ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀντιτύπων ποὺ θὰ κυκλοφοροῦσαν σὲ ἓνα τακτὸ διάστημα, ἄς ποῦμε 10-15 χρόνια, δὲν θὰ ἦταν ἐπομένως, γι αὐτὸ τὸ λόγο, διαφορετικὸ.

Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα βιβλία ποὺ βρέθηκαν στὴν ἀποθήκη τοῦ Γλυζούνη καὶ ποὺ ἀναγράφονται στὴν ἀπόδειξη τοῦ 1600², τὰ περισσότερα εἶναι σὲ τόσο μικρὲς ποσότητες ὥστε δὲν παρέχουν δυνατότητες ἀξιοποίησης πρὸς τὴν κατεύθυνση ποὺ ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει³. Ἀντίθετα, 11 τίτλοι, αὐτοὶ ποὺ συγκεντρώνονται στὸν ἐπόμενον πίνακα, παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορία τῶν τραβηγμάτων.

Δύο τίτλοι δὲν ἀναγράφονται στὸν πίνακα μὲ τὴ μορφή ποὺ τοὺς βρίσκουμε στὴν ἀπόδειξη τοῦ 1600 ὅπως αὐτὴ δημοσιεύτηκε· ὁ Μέρτζιος δημοσιεύει: *abbashi*· πρόκειται γιὰ παρανόηση ἢ γιὰ τυπογραφικὸ λάθος καὶ θὰ πρέπη, φυσικὰ, νὰ διαβάσουμε *abbachi*. Ὁδηγούμαστε ἔτσι, μὲ βεβαιότητα, στὴ

1. Βλ. G. Plumidis, "Tre tipografie di libri greci: Salicata, Saro e Bortoli", π. *Ateneo Veneto* 9 (1971) 246 κ.έ.

2. Βλ. Μέρτζιος, *Θωμᾶς Φλαγγίνης*, ὁ.π., σ. 208-209.

3. Βρίσκουμε: 15 Ἀπόστολους, 125 Λειτουργίες, 74 Θησαυροὺς, 60 Ἐξομολογητάρια, 22 "Κλιμάκια", 13 Γραμματικὲς, 5 Μηναῖα Ἰουνίου, 3 βιβλία ἀριθμητικῆς, 2 Τριώδια, 2 Πορτολάνους, 2 Παρακλητικὲς, 2 Γραμματικὲς τοῦ Ἄλδου, 1 Γραμματικὴ τοῦ Γαζῆ, καὶ ἀπὸ ἓνα ἕως τέσσερα ἀντίτυπα διαφόρων ἐκδόσεων ἀρχαίων συγγραφέων ("Ὀμηρος, Δημοσθένης, Πολύβιος, Ἡσίοδος, Ἡτολεμαῖος, Σοφοκλῆς, Ἰώσηπος, Πλούταρχος, Ἀπολλώνιος). Ἀπὸ τὰ βιβλία αὐτὰ οἱ "Λειτουργίες" θὰ πρέπη νὰ ταυτιστοῦν μὲ τὶς Τρεῖς Λειτουργίες (τοῦ Ἰωάννη Χρυσόστομου, τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ τῶν Προηγιασμένων). Τὰ "Κλιμάκια" πρέπει νὰ ταυτιστοῦν μὲ τὴν *Κλίμακα τοῦ Παραδείσου* στὴ μετάφραση τοῦ Μαξιμου Μαργουνίου. Τὰ 60 Ἐξομολογητάρια ἀνήκουν σὲ λαυθάνουσα ἐκδοση.

ΠΙΝΑΚΑΣ III

τίτλοι	ἀντίτυπα	τίτλοι	ἀντίτυπα
Ψαλτήρι	299	Μηναῖο Σεπτεμβρίου	600
Μηναῖο Ἰουλίου	186	Σύνταγμα ἀναγκαίων	
Μηναῖο Μαΐου	541	ἀκολουθιῶν	649
Μηναῖο Αὐγούστου	570	Λογαριαστική ("Ἀμπακος)	731
Ὁρολόγιο	579	Ἀκολουθία Ἀναγνώστου	
Μηναῖο Ὀκτωβρίου	600	(Συλλειτουργικά)	900
		Ὁκτώηχος	1597

Λογαριαστική τοῦ Γλυζούνη, πού οἱ τυπογράφοι καί τὸ κοινὸ ἀποκαλοῦσαν *ἄμπακο*¹. Ἐπίσης οἱ Ἀκολουθίες πού ἀναγράφονται στὴν ἀπόδειξη γιὰ 649 ἀντίτυπα πρέπει, νομίζω, νὰ ταυτιστοῦν μὲ τὸ *Σύνταγμα τῶν ἀναγκαίων ἀκολουθιῶν*, ἔργο καί αὐτὸ τοῦ Γλυζούνη, τοῦ ὁποῦ γνωρίζουμε ἔκδοση τὸ 1595².

Ἄς σημειώσουμε ἀκόμα πῶς, μὲ μιὰ ἢ δυὸ ἐξαιρέσεις, τὰ βιβλία πού ἀναγράφονται στὸν Πίνακα III μποροῦν νὰ ταυτιστοῦν μὲ βιβλιογραφημένες ἐκδόσεις πού ἔχει πραγματοποιήσει ὁ ἴδιος ὁ Γλυζούνης. Μία ἐξίχρηση ἀποτελοῦν τὰ *Συλλειτουργικά*: ἡ μόνη γνωστὴ μας ἔκδοση τοῦ βιβλίου αὐτοῦ τὸν 16ο αἰῶνα ἔχει γίνει τὸ 1549³· ἡ χρονικὴ ἀπόσταση εἶναι πολὺ μεγάλη, γιὰ νὰ μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι, στὰ 1596, 900 ἀντίτυπα τῆς ἔκδοσης αὐτῆς ἐξακολουθοῦν νὰ μένουν ἀδιάθετα. Ἐχουμε νὰ κάνουμε καί ἐδῶ μὲ λανθάνουσα ἔκδοση πού ἔχει γίνει γύρω στὰ 1595, πιθανότατα ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Γλυζούνη. Δὲν εἶναι ἐξάλλου εὐκόλο νὰ ταυτιστῇ ἡ ἔκδοση ἀπὸ τὴν ὁποία προσέρχονται τὰ 579 ἀντίτυπα τοῦ *Ὁρολογίου*. Στὰ 1595 ἔχει γίνει μιὰ ἔκδοση στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Zanetti⁴, ἀλλὰ δὲν ἔχουμε στοιχεῖα γιὰ συμμετοχὴ τοῦ Γλυζούνη· ὥστε δὲν πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε τὸ ἐνδεχόμενον πῶς ἔχουμε νὰ κάνουμε, πάλι, μὲ λανθάνουσα ἔκδοση. Οἱ ὑπόλοιποι τίτλοι εἶναι, ὅλοι, βιβλίων, στὴν ἔκδοση τῶν ὁποίων ἔχει συμμετάσχει ὁ Γλυζούνης· μποροῦμε λοιπὸν νὰ θεωρήσουμε πῶς τὰ ἀντίτυπα πού βρέθηκαν στὴν ἀποθήκη του ἀνήκουν στις ἐκδόσεις αὐτές.

Πραγματικά, γνωρίζουμε ἔκδοση τῆς Ὁκτώηχου τὸ 1596 στὸ τυπογρα-

1. Βλ. π.χ. τὸν Κατάλογο τοῦ Βόρτολι τοῦ 1720 (- Ἡλιοῦ, *Προσθήκες*, 114), ὅπου βρίσκουμε τὴν ἀναγραφή: "Ἀμπακος, ἔχουν Διδασκαλία Μανουὴλ Γλυζωνίου τοῦ Χίου περὶ τῆς Ἀριθμητικῆς καὶ λογαριαστικῆς".

2. *BH* 15./16. s., 2 ἀρ. 206.

3. Αὐτ. 4, ἀρ. 123.

4. Αὐτ. 4, ἀρ. 846.

φεϊο του Fr. Giuliani¹, με τον όποιο συνεργάζεται ο Γλυζούνης. Ο αριθμός των αντιτύπων που βρέθηκαν (1597) μάς οδηγεί στο ύψος του τραβήγματος της 'Οκτωήχου που προέβλεπε και το συμβόλαιο του 1584. Αν τώρα θεωρήσουμε, για τους λόγους που ανέπτυξα προηγουμένως, πώς τα αντίτυπα που αγόρασε ο 'Αλιμπράντι αποτελούν ένα τμήμα μόνο από τον συνολικό αριθμό αντιτύπων που τυπώθηκαν, τότε θα πρέπει να έχουμε, μέσα σε δώδεκα χρόνια, και μια αύξηση του τραβήγματος της 'Οκτωήχου. Τα 900 αντίτυπα των *Συλλειτουργικών*, που θα πρέπει να αντιπροσωπεύουν και αυτά μια παρτίδα από το συνολικό τραβήγμα, μαρτυρούν πώς στα τέλη του 16ου αιώνα το βιβλίο αυτό έχει αρχίσει να τυπώνεται σε 1000 ή και περισσότερα αντίτυπα.

Τα Μηναια που αγοράζει ο 'Αλιμπράντι θα πρέπει να ανήκουν στη σειρά που τύπωσε ο Γλυζούνης και οι συνεταίροι του² στο τυπογραφείο του Fr. Giuliani στα χρόνια 1592-1596³. Από τον αριθμό των αντιτύπων που αναγράφονται στην απόδειξη του 1600 μπορούμε να συνάγουμε με βεβαιότητα πώς στα τέλη του 16ου αιώνα τα Μηναια τυπώνονται σε περισσότερα από 600 αντίτυπα: υπάρχει και εδώ μια άνοδος σε σχέση με τα τραβήγματα της ομάδας των βασικών λειτουργικών βιβλίων που προέβλεπε το συμβόλαιο του 1584.

Τέλος, τόσο τα 649 αντίτυπα του *Συντάγματος των αναγκαίων ακολουθιών*, όσο και τα 731 της *Λογαριαστικής*, μαρτυρούν και αυτά για το ότι από τα τέλη του 16ου αιώνα τα τραβήγματα των ελληνικών βιβλίων έχουν ξεπεράσει, όριστικά, το όριο των 500 αντιτύπων· αν και μάς διαφεύγουν οι ακριβείς αριθμοί μπορούμε να θεωρήσουμε ότι από αυτή την εποχή το να τυπωθῆ ένα ελληνικό βιβλίο σε 1000 αντίτυπα αποτελεί ήδη ένα συνηθισμένο φαινόμενο, ενώ όρισμένες κατηγορίες βιβλίων ξεπερνούν αίσθητά τον αριθμό αυτόν.

*

"Ας προσπαθήσουμε τώρα να ανακεφαλαιώσουμε, για να δοῦμε τί προκύπτει απ' όλες αυτές τις διαπιστώσεις και τις υποθέσεις.

1. Αὐτ. 2, ἀρ. 221.

2. Βλ. Μέρτζιος, *Θωμάς Φλαγγίνης*, σ. 204-205. 'Η εταιρεία, που συγκροτήθηκε το 1591 για την έκδοση μιᾶς σειράς Μηναιών, αποτελείται από τα ίδια περίπου πρόσωπα με εκείνα που είχαν ιδρύσει την εταιρεία του 1584 για την έκδοση 10 λειτουργικών βιβλίων· λείπει ο Leoncini και έχει προστεθῆ ὁ Γλυζούνης.

3. Το συμβόλαιο του 1591 προβλέπει την έκδοση των δώδεκα Μηναιών. Από αυτά τα έφτα (Σεπτέμβριος - Νοέμβριος και Μάιος - Αύγουστος) καλύπτονται βιβλιογραφικά από τον Legrand, *BH* 15./16. s. 2, ἀρ. 212-213, 217· 4, ἀρ. 833-835, 840· δύο ἄλλα (Μάρτιος και Ἀπρίλιος) υπάρχουν στη Βιβλιοθήκη του Πατριαρχείου 'Αλεξανδρείας· βλ. Θ. Δ. Μοσχονᾶς, *Κατάλογος τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκῆς 'Αλεξανδρείας*, Β' 1946, ἀρ. 541 και 543. Είναι πολύ πιθανό πώς τα τρία Μηναια που λείπουν για να συμπληρωθῆ ἡ σειρά έχουν τυπωθῆ και λανθάνουν.

α) Στὰ 1584 μιὰ ἐκδοτικὴ ἐταιρεία σχεδιάζει νὰ τυπώσῃ δέκα λειτουργικὰ βιβλία σὲ συνολικὸ ἀριθμὸ 8700 ἀντιτύπων. Ἐπὶ τὰ βιβλία αὐτὰ δύο θὰ τυπώνονταν σὲ 1600 καὶ ἓνα σὲ 1100 ἀντίτυπα.

β) Ἄν θεωρήσουμε ὅτι τὰ τραβήγματα πού προβλέπει τὸ συμβόλαιο τοῦ 1584 (καὶ πού σὲ ἓνα ποσοστὸ ἐπιβεβαιώνουν οἱ ἀριθμοὶ πού προκύπτουν ἀπὸ τὰ βιβλία πού βρέθηκαν στὸ μαγαζὶ τοῦ Γλυζούνη) εἶναι ἀντιπροσωπευτικὰ τοῦ ὕψους τῶν τραβηγμάτων ὅλων τῶν ἐπανεκδόσεων τῶν ἴδιων βιβλίων πού πραγματοποιήθηκαν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, τότε ἔχουμε, γιὰ τὰ τελευταῖα 25 χρόνια τοῦ 16ου αἰῶνα, ἐκτύπωση 45.000, τουλάχιστον, ἀντιτύπων δέκα, μόνο, βασικῶν λειτουργικῶν βιβλίων.

γ) Ξεκινώντας ἀπὸ τὸν ὑπολογισμὸ αὐτὸν καὶ ἀξιοποιώντας τὰ δεδομένα τῆς ἀγορᾶς βιβλίων ἀπὸ τὸ ἀπόθεμα τοῦ Γλυζούνη, μπορούμε νὰ θεωρήσουμε, χωρὶς κίνδυνο νὰ ἀπομακρυνθοῦμε ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, ὅτι τὸ σύνολο τῶν ἐλληνικῶν βιβλίων πού τυπώθηκαν στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 16ου αἰῶνα κυκλοφόρησαν σὲ περισσότερα ἀπὸ 100.000 ἀντίτυπα.

δ) Ἡ προβολὴ τῶν ἀριθμῶν αὐτῶν στὸ σύνολο τῶν ἐλληνικῶν ἐκδόσεων τοῦ 16ου αἰῶνα δίνει ὡς ἀποτέλεσμα: γύρω στὶς 125.000 ἀντίτυπα τῶν δέκα βασικῶν λειτουργικῶν βιβλίων (Ἀνθολόγιο, Ἀπόστολος, Εὐαγγέλιο, Εὐχολόγιο, Ὀκτώηχος, Παρακλητικὴ, Πεντηκοστάριο, Τριώδιο, Ψαλτήρι, Ὁρολόγιο) καὶ γύρω στὶς 400.000 ἀντίτυπα τοῦ συνόλου τῶν βιβλίων πού γνωρίζουμε ὅτι τυπώθηκαν ἐκεῖνον τὸν αἰῶνα. Οἱ ἀριθμοὶ αὐτοὶ δὲν πρέπει νὰ ἀνταποκρίνονται στὴν πραγματικότητα: ἡ προβολὴ (projection) ἔγινε μὲ ἀφετηρία δεδομένα πού ἀνάγονται στὰ τέλη τοῦ αἰῶνα, σὲ μιὰ ἐποχὴ δηλαδὴ πού οἱ συντελεστὲς τῶν τραβηγμάτων θὰ εἶχαν ἀυξήθῃ. Ἄν αὐθαίρετα (ἀφοῦ δὲν ἔχουμε στοιχεῖα πού θὰ μᾶς ἐπέτρεπαν νὰ μεθοδεύσουμε διαφορετικὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς μας) μειώσουμε κατὰ τὸ ἕμισυ τοὺς ἀριθμοὺς τῶν ἀντιτύπων πού κυκλοφόρησαν στὰ 75 πρῶτα χρόνια τοῦ 16ου αἰῶνα, ὅπως τοὺς διαμορφώσαμε μὲ βάση τὴν προβολὴ στοιχείων πού διαθέτουμε γιὰ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ αἰῶνα, πάλι ἔχουμε 86.000 ἀντίτυπα τῶν δέκα βασικῶν λειτουργικῶν βιβλίων καὶ γύρω στὶς 250.000 ἀντίτυπα τοῦ συνόλου τῶν ἐλληνικῶν βιβλίων πού τυπώθηκαν τὸν 16ο αἰῶνα, τὸν πρῶτο αἰῶνα τῆς νεοελληνικῆς τυπογραφίας.

Τοὺς ἀριθμοὺς αὐτούς, πού εἶναι δυνατὸ νὰ φανοῦν ὑπερβολικοί, ἐνισχύουν ὀρισμένα ἄλλα τεκμήρια:

ε) Στὴν ἀποθήκη ἑνὸς μόνον ἐμπόρου βιβλίων, τοῦ Μανουὴλ Γλυζούνη, βρέθηκαν, στὰ 1596, μερικὲς δεκάδες χιλιάδες ἀντίτυπα βιβλίων ἐλληνικῶν: μιὰ μόνο ἀπὸ τὶς ἀγορᾶς πού πραγματοποιήθηκαν ἀπὸ τὸ στὸκ αὐτὸ ἀνέρχεται σὲ 21.500 ἀντίτυπα: μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε πὼς μιὰ δευτέρη ἀγορά, τῆς ὁποίας ἀγνοοῦμε τὰ κατέκαστα, ἦταν ἐξίσου σημαντικὴ: καὶ θὰ ἔχουν πραγματοποιηθῇ ἀσφαλῶς καὶ ἄλλες. Ἐπὶ τὶς 21.500 ἀντίτυπα λίγο περισσότερα ἀπὸ

τά μισά αντίστοιχῶν σέ ἐκδόσεις λαϊκῶν λογοτεχνικῶν ἐκδόσεων, πού πρέπει νά τυπώθηκαν, ἢ καθεμιά, σέ περισσότερα ἀπὸ 3000 ἀντίτυπα.

ς) "Ἄν τώρα ἀναλογιστοῦμε πὼς ὁ Γλυζούνης εἶναι ἕνας, μόνο, ἀπὸ τοὺς ἐπιχειρηματίες-ἐκδότες πού ἔδρουν στὴ Βενετία στὴν τελευταία δεκαπενταετία τοῦ 16ου αἰώνα, καὶ ὅτι παράλληλα μὲ αὐτὸν ἄλλοι, Βενετοὶ καὶ "Ἕλληνες, ἐκδότες καὶ τυπογράφοι ἐπιδίδονται σὲ ἀντίστοιχες δραστηριότητες, μερικοὶ μάλιστα, ὅπως οἱ κληρονόμοι τοῦ Χριστόφορου Zanetti, σὲ μεγαλύτερη ἔκταση, τότε θὰ πρέπη νά θεωρήσουμε πὼς ἡ διακίνηση τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου πραγματοποιοῦνται, ἀνά δεκαετία, στὸ ἐπίπεδο τῶν δεκάδων χιλιάδων ἀντιτύπων.

"Ὅλοι αὐτοὶ οἱ ἀριθμοὶ συνάγονται, βέβαια, ἀπὸ διάσπαρτα στοιχεῖα πού δὲν ἔχουν μεγάλη συνοχή καὶ συνέχεια μέσα στὸ χρόνο. Μᾶς ἐπιτρέπουν πάντως νά διαπιστώσουμε πὼς ἡ διακίνηση τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου πραγματοποιοῦνται σὲ πολὺ ὑψηλὰ ἐπίπεδα. Στὸ τελευταῖο τέταρτο αὐτοῦ τοῦ αἰώνα τὸ ὄριο τῶν 500 ἀντιτύπων φαίνεται πὼς ἔχει ξεπεραστῆ ὀριστικά: ἕνα τμήμα ἀπὸ τὰ λειτουργικὰ βιβλία, ἐκεῖνα πού προορίζονται γιὰ νά ἐξυπηρετήσουν διδασκαλικοὺς σκοποὺς στὰ κοινὰ σχολεῖα, κυκλοφοροῦν σὲ περισσότερα ἀπὸ 1000 καὶ 1500 ἀντίτυπα, ἐνῶ ὀρισμένα λαϊκὰ λογοτεχνικὰ τυπώνονται σὲ περισσότερα ἀπὸ 3000 ἀντίτυπα.

Φυσικὰ, μᾶς χρειάζονται πολὺ περισσότερα στοιχεῖα ἀπὸ αὐτὰ πού χρησιμοποιήθηκαν ἐδῶ, γιὰ νά καταλήξουμε σὲ στερεώτερα συμπεράσματα. Ὅπως ὅποτε αὐτοὶ οἱ ἀριθμοὶ μᾶς ἐπιβάλλουν μιὰ πρώτη ἀναθεώρηση τῶν παραδομένων ἀντιλήψεων γιὰ τὴν ἔκταση τοῦ ἀναλφαβητισμοῦ στὴν τουρκοκρατούμενη καὶ τὴ βενετοκρατούμενη Ἑλλάδα. Ὅταν μέσα σὲ ἕναν πληθυσμὸ, πού ὑπολογίζεται ὅτι εἶναι τῆς τάξεως τοῦ 1.500.000 κατοίκων, κυκλοφοροῦν, μέσα σὲ 25 χρόνια, περισσότερα ἀπὸ 100.000 ἀντίτυπα βιβλίων, εἶναι κάπως δύσκολο νά μιλοῦμε ἀκόμα γιὰ τὸ «μέγα σκότος τῆς ἀμαθείας»¹. "Ἄλλωστε δὲν πρέπει νά ξεχνοῦμε ὅτι οἱ ἀριθμοὶ πού ἀναφέραμε πρέπει νά ἐνισχυθοῦν καὶ ἀπὸ τὸν ἐξαιρετικὰ ὑψηλὸ ἀριθμὸ τῶν χειρογράφων πού ἐξακολουθοῦν, ἐπιμονα, νά κυκλοφοροῦν: ἂς προσθέσουμε ἀκόμα πὼς ἕνα βιβλίον δὲν ἔχει ποτὲ ἕνα μόνον χρήστη, καὶ ὅτι ἕνα ἀντίτυπο περνᾷ ἀπὸ χέρι σὲ χέρι καὶ συχνὰ ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ. Πρέπει νά σημειώσουμε ἐπιπλέον πὼς κατὰ κανόνα στὸν 16ο αἰώνα (καὶ σὲ ἕνα μεγάλο ποσοστὸ καὶ στὸν 17ο αἰώνα) τὸ ἑλληνικὸ βιβλίον

1. Οἱ ἀριθμοὶ πού παρουσίασε ἡ Λουκία Δρούλια στὴν ἀνακοίνωσή της: *Στοιχεῖα γιὰ τὴν κίνηση τοῦ βιβλίου στὴν Πελοπόννησο τὸν 18ο αἰώνα* (στὸ Α' Διεθνὲς Ἡελοποννησιακὸ Συνέδριο, 1975), ἐνισχύουν τὴν βεβαιότητες γιὰ τὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο στὸ ὅποιο συντελεῖται ἡ διακίνηση τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου στὴν Τουρκοκρατία: στὴ δεκαετία 1715/6-1754/5 ἐξάγονται ἀπὸ τὴ Βενετία πρὸς τὴν ἑλληνοκατοικημένην περιοχὴν περισσότερα ἀπὸ 250.000 ἀντίτυπα βιβλίων.

ποῦ ἐκδίδεται δὲν μένει ἀπούλητο στίς ἀποθήκες τοῦ τυπογράφου ἢ τοῦ ἐκδό-
τη. Αὐτὸ εἶναι φαινόμενο ποῦ θὰ παρουσιαστῇ ἀργότερα, ἀπὸ τὸν 18ο αἰώνα,
μὲ τὴν ἐμφάνιση καὶ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ «λόγιου» βιβλίου. Στὸν 16ο αἰώνα τὸ
βιβλίον ποῦ κυκλοφορεῖ εἶναι ἐκεῖνο ποῦ ἐπανεκδίδεται σταθερά: τὸ βιβλίον δη-
λαδὴ ποῦ ζανατυπώνεται γιατί ἔχει ἐξαντληθῆ. Εἶναι, παράλληλα, τὸ βιβλίον
ποῦ τυπώνεται γιὰ νὰ γίνῃ ἀντικείμενο ἐμπορίου, δηλαδὴ γιὰ νὰ ἀποφέρῃ κέρδος·
τὰ βιβλία ποῦ τυπώνονται ἀπὸ «Μαικήνες» ἢ μὲ ἔξοδα τοῦ συγγραφέα εἶναι
περίπου ἀνύπληκτα — θὰ παρουσιαστοῦν ἀργότερα. Γιὰ ὅλους αὐτοὺς τοὺς λό-
γους οἱ ἀριθμοὶ ποῦ ἀναφέρθησαν ἀντιστοιχοῦν σὲ βιβλία ποῦ, τελικά, βρῆκαν
τὸ δρόμον τοὺς πρὸς τὸ ἀγοραστικὸ καὶ τὸ ἀναγνωστικὸ κοινόν, πράγμα ποῦ τοὺς
καθιστᾷ ἀκόμα πιὸ ἐγκυρους μάρτυρες τῆς ἔκτασης τοῦ ἀλφαριθμητισμοῦ¹.

Ὁ ἀλφαριθμητισμὸς αὐτὸς εἶχε, φυσικά, τὰ ἴδια ποῦ σημείωσα προηγουμέ-
νως: οἱ Ἕλληνες τοῦ 16ου αἰώνα μαθαίνουν τὰ λίγα γράμματα ποῦ χρειάζον-
ται γιὰ νὰ ἱκανοποιηθοῦν οἱ πενιχρὲς ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων ποῦ ζοῦν στὰ
πλαίσια μιᾶς κλειστῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας. Ἡ μαρτυρία ποῦ μποροῦμε νὰ
ἀντλήσουμε, πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν βιβλίων ποῦ κυ-
κλοφόρησαν στὸν 16ο αἰώνα (βιβλίων ποῦ ἀνταποκρίνονται σ' αὐτές, ἀκριβῶς,
τὶς ἀνάγκες), δείχνει ὅτι αὐτοῦ τοῦ τύπου ὁ ἀλφαριθμητισμὸς ἦταν πολὺ διαδεδο-
μένος. Ἡ πνευματικὴ ἀνθήση ποῦ σημαδεύει τὸν νεοελληνικὸ 17ο αἰώνα θὰ
πρέπη νὰ στηρίχτηκε καὶ σ' αὐτὴ τὴν προϋπόθεση.

Παρίσι

ΦΙΛΗΠΠΟΣ Η. ΠΑΙΟΥ

1. Γιὰ τὰ προβλήματα τοῦ ἀλφαριθμητισμοῦ κοιταγμένα ἀπὸ ἱστορικὴ σκοπιὰ βλ. κυρίως
C. M. Cipolla, *Literacy and Development in the West*, Λονδίνο 1969. Ἐν καὶ ἀφιερωμέ-
νες σὲ εἰδικὲς περιπτώσεις, δύο πρόσφατες μελέτες, τοῦ A. Wycanski γιὰ τὴν Πολωνία τοῦ
16ου αἰώνα, καὶ τῶν Fr. Furet καὶ W. Sachs γιὰ τὴ Γαλλία τοῦ 18ου-19ου αἰώνα, προωθοῦν
καὶ μεθοδολογικὰ προβλήματα γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος (καὶ οἱ δύο στὸ π. *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 29 (1974) 705-713 καὶ 714-737). Γιὰ τὴν ἐλλη-
νικὴ πλευρὰ τοῦ θέματος δὲν διαθέτουμε, ἀκόμα, εἰδικὲς ἐργασίες· βλ. πάντως τὸν χρήσιμο
πίνακα ποῦ κατάρτισε ὁ B. Bouvier, "Ἄγνωστο αὐτόγραφο τοῦ Κάλβου" *Μνημόσυλον Σο-
φίας Ἀντωνιάδη*, Βενετία 1974, σ. 371-372, γιὰ μιὰ περιορισμένη, ἀριθμητικὰ, ομάδα
Ἑλλήνων ποῦ βρέθησαν στὴν Ἑλβετία στὰ 1823.